

İLQAR MƏMMƏDOV

**BANKLARDA
RİSK MENECMENTİ**

BAKİ – 2021

Elmi redaktor: i.e.d., professor **Məmmədov M.A.**
(Azərbaycan Memarlıq və İnşaat
Universiteti)

Rəyçilər: i.e.d., professor **Səfərov Q.Ə.**
(Azərbaycan Dövlət Neft və
Sənaye Universiteti)

i.e.d., professor **Aslanzadə İ.A.**
(Azərbaycan Texniki Universiteti)

İ.N.Məmmədov. Banklarda risk menecmenti. Monoqrafiya.
Bakı, “Füyuzat”, 2021, 208 s.

Bank işinin çoxsaylı risklərlə mövcud olmasına baxmayaraq, banklar etibarlılığı və təhlükəsizliyi özündə cəmləşdirən bir qurumdur. Bu səbəbdən risk idarəetməsi strateji bank menecmentinin əsas funksiyalarından biridir. Monoqrafiyada əsas risk növləri, bank risklərinin nəzəri əsasları, risklərin idarə edilməsinə dair yanaşmalar, habelə müasir sistemlərin və risklərin idarə edilməsi üsullarının nümunələri elmi şəkildə araşdırılır. Riskə nəzərət, monitorinq və qiymətləndirmə, risk idarəetmə sistemlərinin yaradılması məsələlərinin öyrənilməsi monoqrafiyada geniş əksini tapmışdır.

Bu monoqrafiya tələbələr, doktorantlar, menecerlər və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar üçün də dəyərli mənbə hesab oluna bilər.

İSBN 9 7 8 – 9 9 5 2 – 3 7 – 5 4 7 – 3

© İ.N. Məmmədov, 2021.

MÜNDƏRİCAT

	səh.
GİRİŞ	6
1. BANK RİSKLƏRİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	8
1.1. Bank risklərinin mahiyyəti.....	8
1.2. Bank risklərinin təsnifatı	14
1.3. Bank risklərinin dərəcələri. Kəmiyyət və keyfiyyət meyarları	19
2. ƏMƏLİYYAT RİSKİ	28
2.1. Kommersiya banklarının əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsinin metodoloji aspektləri	28
2.2. Bank riskinin minimallaşdırılması üçün yeni maliyyə alətləri	40
2.3. Derivativlərin tətbiqi ilə bağlı risklər.....	48
2.4. Bank risklərinin idarə edilməsinin xarici təcrübəsi və onun Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında tətbiqi	52
3. KREDİT RİSKİ	56
3.1. Dəyərin hərəkəti ilə bağlı iqtisadi münasibətlərin məcmusunda kredit münasibətləri. Kreditin formaları	56
3.2. Kredit riskinin növləri.....	62
3.3 Bank risklərinin başvermə səbəbləri və kredit riskinin amilləri	69

3.4. Kredit riskinin idarə edilməsi.....	73
3.5. Kredit riskinin idarə edilməsi sisteminin qurulması prinsipləri. Prosesin mərhələləri.	79
4. BAZAR RİSKİ	86
4.1. Kredit təşkilatlarının bazar riskinə məruz qalması	86
4.2. Valyuta riski. Faiz dərəcəsi riski. Qiymət riski. İnflyasiya riski	88
4.3. Likvidlik riski.....	92
5. SİMULYASIYA MODELƏŞDİRİLMƏSİ ÜZRƏ BANK RİSKİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ.....	96
5.1. Simulyasiyanın mahiyyəti. Anlayışların formalaşdırılması və riskin ölçülməsi	96
5.2. Bir bank üçün risk və resurs idarəetmə modelinin qurulması.....	100
5.3. Bankın risk və resurs idarəetmə modelinə əsaslanan risk qiymətləndirmələri.....	106
5.4. Resurs və risk menecmentinin simulyasiya modellərinin istifadə texnologiyası və şərtləri.....	111
6. RİSKİN PROFİLAKTİKASI VƏ ONUN MİNİMALLAŞDIRILMASI ÜSULLARI	115
6.1. İdarəetmə risklərinin qarşısının alınması	115
6.2. Risklərin minimallaşdırılması üsulları	121
6.3. Optimal risk səviyyəsinin yaradılması.....	124

7. SİĞORTA RİSK İDARƏETMƏSİ ÜÇÜN VASİTƏ KİMİ	127
7.1. Sığortanın mahiyyəti, məzmunu və funksiyaları	127
7.2. Sığortanın növləri	131
7.3. Sığortanın təşkilati quruluşu	137
7.4. Sığorta məsuliyyəti sistemləri və onların tətbiqi.....	144
7.5. Aktuar hesablamalar, onların mahiyyəti, məzmunu və vəzifələri	147
8. RİSKLƏRİ İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİ	156
8.1. Hüdudların təyin edilməsi.....	156
8.2. Risklərin müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi, idarə edilməsi və monitorinqi	160
8.3. Risklərin idarə edilməsi üsulları	167
8.4. Risklərin idarə edilməsi prosesinin təşkilati dəstəyi və yeni bank əməliyyatlarının tətbiqi prosesinə nəzarət.....	171
8.5. İdarəetmə qərarlarının qiymətləndirilməsi problemi	174
9. BANK RİSKLƏRİNİN BEYNƏLXALQ TƏNZİMLƏNMƏSİ	177
9.1. Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı	177
9.2. Bazel Komitəsi.....	180
9.3. Bazel Sazişi I.....	182
9.4. Bazel Sazişi II	187
9.5. Bazel Sazişi III.....	191
NƏTİCƏ.....	199
ƏDƏBİYYAT	204

GİRİŞ

Bank fəaliyyəti çoxsaylı risklərlə zəngindir. Banklar iqtisadi proseslər zəminində etibarlılıq və təhlükəsizlik inamı qazanmağa çalışır. Risklərin idarə edilməsi bankın rəhbərliyinin əsas strateji funksiyalarından biridir. Monoqrafiyada risklərin əsasları, onların idarəetmə, qərar qəbuletmə prosesinə təsiri, risklərin idarə edilməsinə ən vacib yanaşmalar, habelə müasir sistemlərin və risklərin idarə edilməsi üsullarının nümunələri araşdırılır, eləcə də riskə nəzarət, qiymətləndirmə və monitoring məsələləri öyrənilir.

Risk terminindən çox tez-tez istifadə olunmasına baxmayaraq, çoxşaxəli risk anlayışı müxtəlif yollarla müəyyən edilir. Risk geniş mənada, gələcəkdə qeyri-müəyyənliyin baş verməsi ilə bağlı olan bir hadisədir, o, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə təsir göstərir. Risk bank fəaliyyətində bankın mənfəətinə və ya kapitalına mənfəəti təsir göstərən bir hadisənin başvermə ehtimalını ifadə edir.

Risklərin idarə edilməsi funksiyası bank fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Bir sıra maliyyə riskləri aktiv əməliyyatlarla, ilk növbədə kredit və investisiya fəaliyyətləri ilə əlaqələndirilir. Depozitlərdə, qiymətli kağızlarda, hesablaşma və cari hesablarda qalıq şəklində vəsaitin toplanması bir çox riskləri nəzərə alaraq həyata keçirilir. Bankın həm aktiv, həm də passiv əməliyyatlar həyata keçirməsi zamanı, əlavə risk faktorlarının nəzərə alınması, eyni zamanda neqativ təsirlərinin qiymətləndirilməsi ona xüsusi

yanaşma tələb edir. Əməliyyat bölmələrinin fəaliyyəti, informasiya texnologiyalarının işlənməsi, marketing funksiyasının həyata keçirilməsi bankın mənfəətinə və kapitalına da mənfi təsir göstərə biləcək bir sıra funksional risklərlə əlaqələndirilir. Buna görə risklərin idarə edilməsi strateji bank menecmentinin əsas vəzifələrindən biri hesab olunur. Bu vəzifə xüsusi risk idarəetmə sistemləri yaratmaqla həyata keçirilir və bankın istənilən bölməsinin fəaliyyətinə təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, bank işi ilə əlaqəli bir çox fərqli risk təsnifatları da mövcuddur. Monoqrafiyada bank risklərinin mahiyyəti, onların təsnifatı, kəmiyyət və keyfiyyət meyarları elmi şəkildə araşdırılır. O cümlədən, simulyasiya modelləşdirilməsi üzrə bank riskinin profilaktikası və onun minimallaşdırılması, eləcə də digər yanaşma və üsullar ətraflı tədqiqata cəlb olunur.

Müəllif bu tədqiqat işində riskləri üç kateqoriyaya ayırmışdır: əməliyyat, kredit və bazar. Monoqrafiyada həmçinin risk sığortasına xüsusi diqqət yetirilir və əsas risk idarəetmə üsulları təhlil olunur. Bank risklərinin beynəlxalq tənzimlənməsi Bazel Komitəsinin sazişlərinə uyğun olaraq sistemləşdirilir. Oxucular monoqrafiyanı oxuduqda bank fəaliyyətində olan risklərlə daha yaxından tanış olacaqlar.

1. BANK RİSKLƏRİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Bank risklərinin mahiyyəti

Biznesin spesifik sahəsi olan, bank fəaliyyəti əsasən, pul vəsaitlərini cəlb etmək və onları kredit formasında yerləşdirməkdən ibarətdir. Bir çox təsərrüfat subyektlərində olduğu kimi, kommersiya bankının məqsədi də mənfəət əldə etməkdir. Müasir biznesi, o cümlədən, bank fəaliyyətini, risksiz təsəvvür etmək olmaz. Bank riski, müəyyən maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi nəticəsində bankın öz resurslarının bir hissəsini itirməsini, gəlirlərin əldə edilməməsini və ya əlavə xərclərin yaranması ehtimalını (təhlükəsini) özündə ehtiva edir. Müxtəlif və getdikcə daha tez-tez yaranan risklərin təhlili, qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi kredit institutlarının cari fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Bu, sürətlə inkişaf edən milli və beynəlxalq maliyyə bazarlarının tələblərinə cavab verəcək risklərin səmərəli idarə edilməsinin zəruriliyini şərtləndirir.

Müasir iqtisadi şəraitdə risklərin səviyyəsi yüksəlməkdədir. Buna görə də risklərin idarə edilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı kredit təşkilatlarında risklərin idarə edilməsi üzrə Bazel Komitəsinin tövsiyələrindən istifadə edərək, qayda və standartları işləyib hazırlamış və icraata qəbul etmişdir. Bu, Mərkəzi Banka ölçülüb-biçilmiş və balanslaşdırılmış pul siyasəti həyata keçirməyə imkan verir.

Məsələn, "Kapital Bank" ASC kimi kommersiya banklarında risklərin idarə edilməsi prosesi Mərkəzi Bankın hazırladığı qaydalara və standartlara uyğun olaraq daxili nizamnamə, siyasət və metodologiya əsasında həyata keçirilir. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya xətti götürmüşdür. Müasir Azərbaycan, demək olar ki, bütün Avropa strukturlarında təmsil olunur. Respublikamızda iqtisadi proseslərin inkişaf etmiş dövlətlərdəki analoji proseslərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsinə baxmayaraq, ölkəmiz ümumdünya meyillərindən kənarda qalmamışdır. Buna görə də ümumdünya meyillərinin, mütərəqqi təcrübənin öyrənilməsi və onun milli iqtisadiyyatın şərtlərinə uyğunlaşması əsasında iqtisadiyyatda dayanıqlığı monetar siyasətin yürüdülməsi konseptual yanaşmanın işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının monetar siyasətinin səmərəliliyi aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- monetar siyasətin məqsəd və vəzifələrinin aydın müəyyən edilməsi;
- monetar siyasət rejiminin düzgün seçilməsi;
- monetar siyasət alətlərinin yetərliyi, Mərkəzi Bankın muxtariyyəti və hesabatlılığı, maliyyə bazarlarının mövcudluğu və inkişafı;
- Mərkəzi Bankın və hökumətin fəaliyyətinə etimad, monetar, fiskal, sənaye siyasətinin şəffaflığı;
- Mərkəzi Bankın rəhbərliyinin və işçilərinin səriştəliliyi, peşəkarlığı.

Monetar siyasətin əsas məqsədləri və aralıq hədəfləri Azərbaycan Respublikasının banklar və bank fəaliyyəti haqqında Qanunla, normativ hüquqi aktlarla və digər strateji proqram sənədləri ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının əsas məqsədi inflyasiya tempinin aşağı salınması, tələb və təklif əsasında formalaşdırılan Azərbaycan manatının məzənnəsini təşkil edən monetar siyasətin həyata keçirilməsidir.

İnflyasiya iqtisadi və ictimai həyatın bir çox sahələrinə toxunur. O, bazar iqtisadiyyatının əsas mexanizmlərini və indikatorlarını sıradan çıxarır, cəmiyyətdə qeyri-müəyyənliyin olmamasına şərait yaradır və ictimai məhsulun bölüşdürülməsinə arzuolunmaz təsir göstərir.

Qeyd etmək olar ki, pulun dəyər ölçüsü, ödəniş, tədiyyə və yığım vasitəsi kimi əsas funksiyalarını yerinə yetirməyi məhdudlaşdırması ilə inflyasiya ciddi bir problem yaradır. Milli pul vahidinə olan inam azalır, iqtisadi agentlər və əhali əllərində və banklardakı hesablarında mümkün qədər az pul saxlamağa çalışır, onları mal, xidmət və ya real gəlir gətirən aktivlər üçün mübadilə etməyə çalışır. Bunun nəticəsində pulun tədavül sürəti artır. Əmtəə və valyutaya olan tələbatın artması milli pul vahidinin devalvasiyasını və qiymətlərin artımını stimullaşdırır. İnflyasiyanın əsas mənfi təzahürü dövlət tərəfindən resursların müəssisə və əhalidən kommersiya banklarına və büdcəyə "inflyasiya vergisi" şəklində yenidən bölüşdürülməsidir.

İnflyasiya iqtisadiyyatda aşağıdakı digər mənfi təzahürləri ilə fərqləndirilir:

- qiymətlərin davamlı olaraq dəyişməsinə təsir edir, qiymət nisbətlərini (proporsiyalarını) və gəlirliliyini təhrif edir və bununla da resursların səmərəsiz istifadəsinə şərait yaradır;
- milli valyutada əmanətlərin stimullaşdırılması azalır və bununla da valyuta bazarına davamlı olaraq fasiləsiz təzyiq göstərilir;
- xarici investisiyaların axınını əngəlləyən investisiya prosesinə maneələr yaradır;
- sosial diferensasiya və yoxsulluq güclənir;
- təsərrüfat subyektlərinin aktivlərindən, inflyasiya çıxımlarından yayınma yolu, üsulu kimi kölgə iqtisadiyyatı inkişaf edir.

Pul tədavülünün düzgün təşkili təsərrüfat dövriyyəsinin və ödəniş-hesablaşma sisteminin dayanıqlığının artmasına, dövlət idarəetmə orqanlarının əmtəə bazarında tələb və təklifin tarazlığını təmin etmək bacarığının artırılmasına kömək edir.

İqtisadiyyata maliyyə yatırımlarının zəruri şərti əhalinin banklarda əmanətlərinin olmasıdır. Bankların əmanətlərin formalaşmasına yönəlmiş fəaliyyəti uzunmüddətli kreditlər və iqtisadiyyata qoyulan investisiyalar və eləcə də qısamüddətli pul vəsaitlərinin mövcudluğu arasındakı boşluğu aradan qaldırmağa imkan verir. Pul vəsaitləri əhalinin əmanətləri iqtisadiyyatda investisiyalar üçün əsas mənbəyidir.

Bu gün heç bir iqtisadiyyat, pul vəsaiti olmadan keçinə bilməz. İnkişaf etməkdə olan dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsindən və pul-kredit sistemlərində nağdsız hesablaşma alətlərinin üstünlük təşkil etməsindən asılı olmayaraq, nağd pul tədavülü əvvəlki kimi mühüm yer tutur.

Pul vəsaiti öz təbiətinə görə qısamüddətli xarakter daşıyan (təsərrüfat dövriyyəsinə xidmət edən) müəssisələrin depozitlərindən fərqli olaraq, əhalinin stabil inkişaf edən iqtisadiyyatda əmanətləri, adətən, uzunmüddətli məqsədlərə, hədəflərə (rifahın yüksəldilməsi, bahalı nemətlərin əldə edilməsi və s.) yönəldilir və o, investisiyalarının kifayət qədər dayanıqlı mənbəyidir. Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin inkişaf meyilləri məhz iqtisadiyyatın inkişafına yönələn əhalinin əmanətlərinin artırılmasına xidmət edir.

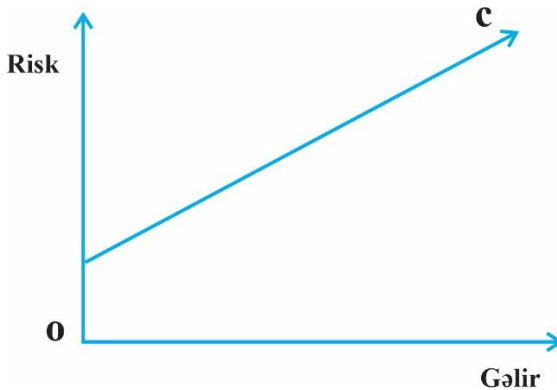
Azərbaycan Respublikasında iqtisadi stabilliyin təmin edilməsində bank sistemi mühüm rol oynayır. Bu, inflyasiya tempinin aşağı düşməsi və manatın vahid məzənnəsinin tətbiqi ilə əlaqədardır.

Hazırda respublikamızda nağd pul dövriyyəsində müsbət meyillərlə yanaşı, iqtisadiyyatın real sektorunda ciddi problemlər də qalmaqdadır. Bank sisteminin qarşısında əhalinin pul vəsaitlərini cəlb etmək, eləcə də əhalini mal və xidmətlərlə, qiymətli kağızlarla təmin etmək vəzifəsi durur. Nağd pul vəsaitləri ilə əməliyyatları azaltmaq üçün banklar tərəfindən bank plastik kartlarının, kommunal ödənişlərin

və digər xidmət növlərinin nağdsız ödəniş formasının tətbiqi üzrə tədbirlər həyata keçirilir.

Bankların etibarlılığının, müştərilərin və dövlətin onlara olan inamının artırılması, müxtəlif risklərdən qorunması üsullarının təkmilləşdirilməsi hazırda çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kommersiya banklarının mənfəəti maksimuma çatdırmaq istəyi zərər (itkilər) çəkmək imkanı ilə məhdudlaşır. Təcrübə göstərir ki, risk nə qədər yüksəkdirsə, gəlirin, mənfəətin əldə edilməsi imkanı bir o qədər çox olur. Bankın gəlir əməliyyatları ilə sadələşdirilmiş formada risk arasında əlaqə birbaşa asılılıqla ifadə edilə bilər (şəkil 1.1.).

Şək. 1.1. Bank gəlirləri ilə risk arasında qarşılıqlı əlaqə

Şəkildən göründüyü kimi, bank riski heç vaxt sıfıra bərabər ola bilməz, buna görə də bank həmişə onun həcm xüsusiyyətlərini müəyyən etməlidir.

Risk məbləği aşağıdakı hallarda artır:

- gözlənilmədən bu və ya digər bank problemləri ortaya çıxarsa;
- bankın qarşısında keçmiş təcrübəsinə uyğun olmayan yeni vəzifələr qoyularsa;
- bankın menecerləri vəziyyəti yaxşılaşdırma biləcək zəruri və təcili tədbirlər görmək iqtidarına malik deyildirlərsə və s.

Kommersiya bankları çoxsəviyyəli risk idarəetmə sisteminə malikdirlər. Bankın funksional bölmələrinin üzləşdiyi risklər ümumilikdə bankların məruz qaldığı risklərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bank əməkdaşları qarşısında risklərin idarə edilməsi sistemindən istifadə etməklə, onların minimallaşdırılması vəzifəsi durur. Daha effektiv idarəetmə üçün bank əməkdaşları mütəmadi olaraq risk menecmenti sahəsində biliklərini təkmilləşdirməlidirlər. Ona görə də risklərin idarə edilməsinin effektivliyinin artırılması onların ixtisasından çox asılıdır.

1.2. Bank risklərinin təsnifatı

Müasir iqtisadi sistemlərdə risklərin müxtəlifliyi onları hər hansı bir vahid əlamət üzrə təsnifləşdirməyə imkan vermir, buna görə də bank risklərinin təsnifatının əsasında bir sıra müxtəlif elementlər durur.

Alim-maliyyəçi, i.e.d., prof. A.E.Kərimov öz əsərində

bank risklərini törədən səbəbləri təsnifləşdirmişdir. Bu təsnifat əsasında risklər onların yaranma sahəsindən asılı olaraq qruplaşdırılır. Bu zaman risklərin yaranmasının müxtəlif səviyyələri ayrılır: ölkə riski; ayrıca bankın maliyyə etibarlılığı riski; bank əməliyyatlarının ayrıca bir növünün riski [18].

Tanımış iqtisadçı alimlər, i.e.d., prof. X.H.Kazımlı və i.f.d. İ.Q.Quliyev öz əsərlərində riskləri üç hissəyə - ümumi risk, fərdi risk və vahid risklərə ayırırlar. Ümumi risk forsmajor riskini və sığorta risklərini əhatə edir. Məhsul və xidmətlərin müxtəlifliyi səbəbindən fərdi bank riskləri üç iyerarxik səviyyəyə bölünür. Birinci səviyyəyə aşağıdakılar aid edilir: kommersiya, əməliyyat və maliyyə riskləri. İkinci səviyyə əvvəlki səviyyənin risklərini doqquz spesifik bank risklərinə ayırmaq və differensasiya etmək yolu ilə formalaşır [8].

Kommersiya riski strategiya və əməliyyat riskinə bölünür. Əməliyyat riski kredit, likvidlik, normalara uyğunsuzluq, nüfuz, maliyyə, faiz, valyuta və qiymət risklərinə bölünür.

Fərdi risklərin üçüncü səviyyəsi əvvəlki səviyyə risklərinin yaranma faktorları üzrə differensiasiyası ilə formalaşır.

Vahid risklər konkret maliyyə alətlərinin ayrılması yolu ilə üçüncü səviyyəli fərdi risklərin differensiasiyası əsasında qruplaşdırılır. Məsələn, konkret müəssisə üzrə kredit riskinin vahidliyi.

Amerika maliyyəçisi K.D.Valraven öz əsərlərində riskləri vaxt, səviyyə və yaranma amillərinə görə təsnifləşdirir. Müəllif onları xarici və daxili risklərə ayırır. Xarici risklər

öz növbəsində ölkə, valyuta və təbii fəlakət risklərinə bölünür. Daxili risklər isə beş risk səviyyəsinə ayrılır: bankın müştərilərinin tərkibi riski, sui-istifadə riskləri, kommersiya bank növü riski, bank əməliyyatları riskləri və əməliyyat riski [14].

Risk menecmenti üçün praktiki maraq bank risklərinin geniş təsnifatında əks olunur (bax: cədvəl 1.1).

Cədvəl 1.1

Bank risklərinin geniş təsnifatı

Meyarlar	Risk növləri
Risklərin təsir dairəsi	Daxili, xarici
Məzmun	Sənaye, ekoloji, investisiya, kredit, texniki, sahibkarlıq, maliyyə, ölkəvi, siyasi və s.
Bankın müştərilərinin tərkibi	Müştərinin kredit qabiliyyəti (kiçik, orta, iri)
Risklərin miqyası	Ümumi (müştəri, bank), Özəl (ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə)
Risk dərəcəsi	Tam, orta, aşağı
Risklərin vaxt üzrə paylanması	Keçmiş, cari və gələcək
Əməliyyatların uçotu xarakteri	Balans, balansarxası
Tənzimləmə imkanı	Açıq, qapalı

Daxili risklər bankların fəaliyyəti nəticəsində yaranan və həyata keçirilən əməliyyatlardan asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq onlar aşağıdakı risklərə bölünür:

- bankın aktivləri (kredit, valyuta, bazar, hesablaşma, lizinq, faktoring, kassa, müxbir hesabı üzrə risk, maliyyə, investisiya və s.);
- bankın passivləri (əmanətlər və digər depozit əməliyyatları üzrə, cəlb olunmuş banklararası kreditlər üzrə risklər);
- bankın öz aktiv və passivləri ilə idarə olunmasının keyfiyyəti (faiz riski, balanslaşdırılmamış likvidlik riski, ödəmə qabiliyyəti, kapital strukturunun riskləri, bankın kapitalının çatışmazlığı);
- maliyyə xidmətlərinin həyata keçirilməsi riski (əməliyyat və texnoloji risklər, innovasiya riskləri, strateji risklər, mühasibat və inzibati risklər, sui-istifadə riskləri, təhlükəsizlik riskləri).

Xarici risklər adətən, müxtəlif regionlar, respublikalar, ölkələr və ya ölkələr qrupuna, hal-hazırda, bank fəaliyyətinin şəraitinə təsir edən xarici risklərin xüsusi uyğunlaşması və spesifik kəskinlik ölçüsünün mövcud olduğunu göstərən məkan aspekti ilə səciyyələnir.

Risklər məzmununa görə sənaye, ekoloji, investisiya, kredit, texniki, sahibkarlıq, maliyyə, ölkə, siyasi və s. risklərə ayrılır.

Sənaye riski - istehsal prosesinin normal gedişinin pozulması nəticəsində müəssisəyə (risk obyektinə) və üçüncü

şəxslərə ziyan vurmaq təhlükəsi, eləcə də onlara istehsal avadanlığının və nəqliyyatının zədələnməsi və ya itirilməsi, təbiət qüvvələri və zərərli hərəkətlər kimi xarici amillərin təsiri nəticəsində bina və qurğuların dağıdılması təhlükəsi də aiddir.

Ekoloji risk - ətraf mühitə, eləcə də üçüncü şəxslərin həyat və sağlamlığına vurulan zərərə görə mülki məsuliyyətin yaranması ehtimalıdır. O, həm də istehsal obyektlərinin tikintisi və istismarı prosesində meydana çıxıb bilən sənaye riskinin tərkib hissəsidir. Ekoloji riskin müəyyən edilməsi zamanı üç növ zərər nəzərə alınır:

- artan təhlükə mənbəyi olan ətraf mühit;
- ətraf mühitə mənfi təsir göstərməklə vətəndaşların sağlamlığına mənfi təsir edən mühit;
- vətəndaşların mülkiyyətinə təsir edən mühit.

İnvestisiya riski - investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində uğursuzluğun və ya mənfəətin itirilməsinin mümkünlüyü ilə bağlıdır. Bu halda riskin obyektı olaraq öz vəsaitlərini yerləşdirən şəxsin maddi maraqları üzə çıxır. Öz növbəsində, investisiya riskləri layihənin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətlərindən və vəsaitlərin cəlb edilməsi üsulundan asılı olaraq təsnifləşdirilir. Ümumiyyətlə, risklər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- kredit riski;
- investisiya layihəsinin birinci mərhələsində ortaya çıxan risk;

- investisiya layihəsinin ikinci mərhələsi ilə bağlı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan risk;
- ölkəvi risk.

Layihənin icrasının birinci mərhələsinə xas olan ümumi risklər arasında aşağıdakı riskləri qeyd etmək olar:

- hüquqi qaydaların düzgün rəsmiləşdirilməməsi nəticəsində torpaq sahəsi və daşınmaz əmlak obyektləri üzərində mülkiyyət və ya icarə hüquqları, habelə tikinti üçün icazələrin alınması;
- tikintinin dəyərinin bahalaşması və s. nəticəsində smetanın göstəricilərinin nəzərdə tutulduğundan artıq olması.

Kredit riskləri kredit məbləğinin və ona görə faizlərin qaytarılmaması ilə bağlıdır. Kreditor üçün yalnız kreditin məbləğinin və faizlərin qaytarılması faktı ilə yanaşı, həm də qaytarılma müddətinin də əhəmiyyəti vardır.

1.3. Bank risklərinin dərəcələri. Kəmiyyət və keyfiyyət meyarları

Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxslərə kreditlərin bütün növləri üzrə kredit risklərinin qiymətləndirilməsi, adətən borcun qaytarılması qabiliyyətindən, təminatın keyfiyyətindən və yetərliliyindən, vaxtı keçmiş borcun uzadılması (prolongasiya) miqdarından və müddətindən asılı olaraq həyata keçirilir. Borclunun borcu qaytarmaq qabiliyyəti

yəti onun maliyyə vəziyyəti, işgüzar fəallığı göstəricilərinin, həmçinin onun bank qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyətinə təsir edən xarici amillər haqqında məlumatların kompleks təhlili yolu ilə qiymətləndirilir.

Məsələn, "Kapital Bank" ASC-də kredit risklərinin qiymətləndirilməsi və bankın aktivlərinin təsnifatı hər ay, lakin borclunun maliyyə vəziyyətindən, borcun əsas məbləğini silmək və faizləri ödəmək qabiliyyətindən asılı olaraq fəaliyyətinin kompleks təhlilinin nəticələri üzrə, kəmiyyət və keyfiyyət meyarları nəzərə alınmaqla aparılır.

Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün kəmiyyət və keyfiyyət meyarları cədvəldə verilmişdir (bax: cədvəl 1.2).

Cədvəl 1.2

Borclunun maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin kəmiyyət və keyfiyyət meyarları

Kəmiyyət meyarları	Keyfiyyət meyarları
İlin əvvəlindən borcluda artan zərərin olması	Rentabelli işə çıxım üzrə təsdiq olunmuş proqramın yerinə yetirilməsi (yerinə yetirilməməsi)
Kredit əməliyyatları üzrə 30 gündən artıq müddətli faizlərin vaxtı keçmiş borcun olması	İstehsalın (xidmətlərin göstərilməsinin) və (və ya) mövsüm üzrə satışı

Cədvəl 1.2 davamı

Bank müəssisələrində digər kredit əməliyyatları üzrə 30 gündən artıq müddətə gecikdirilmiş borcun olması və sonrakı ay ərzində onun ödənilməsinin real perspektivinin olmaması	Dövlət dotasiyalarından, subsidiyalardan asılılıq
Digər banklarda 60 gündən çox müddətə kredit əməliyyatları üzrə vaxtı keçmiş borcun olması	Borclunun işlədiyi bazarın konyunkturası, rəqabət vəziyyəti, borclunun biznesinin inkişafında proqnozlaşdırılan dəyişikliklər
Debitor borcun əvvəlki hesabat tarixilə müqayisədə 30%-dən çox artımı	Məhkəmələrdə borclu barəsində icraatın olması
Cari likvidlik əmsallarının dəyərlərinin pisləşməsi və öz dövriyyə vəsaitləri ilə təmin olunma normativ dəyərlərlə müqayisədə 30%-dən çox: cari likvidlik əmsalı üzrə-1,0-dən çox, sosial təminat əmsalı-0,1%-dən çox olması	Bankın sərəncamında olan xarici mənbələrdən borclunun bank qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyətinə təsir göstərə biləcək (müsbət və ya mənfi) hadisələr (tendensiyaalar) barədə digər məlumatlar
0.85 - dən çox olmayan normativ göstəricili aktivlərlə maliyyə öhdəliklərinin təminat əmsalının aşılması	

Cədvəl 1.2 davamı

Yekun	Yekun
Borclunun "maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi əlamətləri" kateqoriyasına aid edilməsi haqqında qərar üç və daha çox kəmiyyət meyarları olduqda qəbul edilir.	Borclunun "maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi əlamətləri" ilə kateqoriyasına aid edilməsi haqqında qərar üç kəmiyyət meyarından az olduqda, eləcə də keyfiyyət meyarlarından hər hansı biri haqqında məlumat olduqda qəbul edilir.

Borclunun – hüquqi şəxsin və fərdi sahibkarın maliyyə vəziyyətinin təhlili risk qrupları üzrə hüquqi şəxslərlə və fərdi sahibkarlarla kredit əməliyyatları üzrə rüblük mühasibat borcları əsasında həyata keçirilir. Kəmiyyət və keyfiyyət meyarlarının təhlili son rüblük tarixdə məlumatlar əsasında aparılır. Bu meyarların dəyişməsinin dinamikası haqqında nəticə, əvvəlki tarixdəki rüblük məlumatlarla və əmsalların normativ dəyərləri ilə tənzimlənir.

Texniki risklər yeni obyektlərin tikintisi və onların gələcək istismarı ilə müşayiət olunur. Onların arasında tikinti-quraşdırma və istismar işləri fərqləndirilir. Texniki risklər sənaye, sahibkarlıq və investisiya risklərinin tərkib hissəsi ola bilər. Tikinti-quraşdırma risklərinə aşağıdakılar daxildir:

- xoşagəlməz hadisələr – təbii fəlakətlər, partlayış, yanğın, zərərli hərəkətlər və s. nəticəsində tikinti materiallarının və avadanlıqlarının tam sıradan çıxması və ya zədələnməsi;
- layihələndirmə və quraşdırma zamanı səhvlər nəticəsində obyektin fəaliyyətinin pozulması;
- obyektin tikintisi ilə məşğul olan işçilərə fiziki ziyan vurulması.

Sahibkarlıq riskləri xarici və daxili risklər olmaqla fərqləndirilir. Xarici risklər zərərlərin vurulması və sahibkarın kontragentləri tərəfindən öhdəliklərinin pozulması nəticəsində və ya ondan asılı olmayan digər hallar üzrə sahibkar tərəfindən gözlənilən mənfəətin əldə olunmaması ilə bağlıdır. Daxili risklər sahibkarın məhsul istehsalını və satışını təşkil etmək qabiliyyətindən asılıdır. Onlara təsir edən amillər bunlardır: menecment sisteminin keyfiyyəti, məhsulun keyfiyyəti, istehsal xərcləri, marketinqin təşkili və s.

Maliyyə riskləri təşkilatın maliyyə idarəçiliyi prosesində yaranır.

Maliyyə riskləri aşağıdakılardır:

- valyuta (əməliyyat, translyasiya, iqtisadi);
- faiz (məvqeli, iqtisadi);
- portfel (sistematik, qeyri-sistematik).

Ölkəvi riskləri sahibkarlar və investorlar tərəfindən digər ölkələrin ərazisində öz fəaliyyətlərini həyata keçirərkən yaranır. Ölkədə siyasi və ya iqtisadi vəziyyətin əlverişsiz dəyişməsi məqamında biznesdən gəlir azala bilər.

Ölkəvi riskləri üç növə bölmək olar:

- sosial-siyasi;
- makroiqtisadi;
- mikroiqtisadi.

Miqyasına əsasən risklər ümumi (müşəri, bank) və özəl (ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə) risklərə bölünür. Məsələn, müşəri tərkibli risklər bank xidmətlərinin marketinqi və ictimai əlaqələr ilə bağlıdır. Kiçik, orta və iri müşərinin tələbatının müxtəlifliyi, riskin özünün dərəcəsini labüd edir. Belə ki, kiçik borcalan daha çox bazar iqtisadiyyatının təsadüflərindən asılıdır. Eyni zamanda, bir müşəriyə və ya bir-biri ilə bağlı müşərilər qrupuna verilən əhəmiyyətli kreditlər tez-tez bankın müflisləşməsinə səbəb ola bilər.

Bank riskinin dərəcəsi üç anlayışla müəyyən edilir: tam, mötədil və aşağı.

Tam risk əməliyyatda bank investisiyalarına bərabər itkilər nəzərdə tutur. Belə ki, şübhəli və ya itirilmiş kredit tam riskə malikdir. Bu zaman bank mənfəət almır, yolverilməz və ya kritik risk zonasında yerləşir.

Mötədil risk (30 %-ə qədər) əsas borcun və ya ssuda üzrə faizlərin kiçik bir hissəsi qaytarılmadıqda, yalnız bankın maliyyə və digər əməliyyatlar üzrə məbləğinin bir hissəsi itirildikdə yaranır. Risk icazə verilən zonada yerləşir. Bank yol verdiyi itkiləri əhatə etməyə və gəlir əldə etməyə imkan verən mənfəət əldə edir.

Aşağı risk – banka itkiləri nəinki əhatə etməyə, həm də yüksək gəlirlər əldə etməyə imkan verən cüzi riskdir.

Eyni bir əməliyyat müxtəlif risk dərəcələri ilə bağlı ola bilər. Məsələn, kreditlər eyni məbləğdə, eyni müddətə verilmiş iki müxtəlif müştəriyə onların kredit qabiliyyətini eyni qiymətləndirməklə verilir, lakin bununla belə, risk baxımından nəticələr tamamilə fərqli ola bilər (bax: cədvəl 1.3).

Cədvəl 1.3

Bankın risk dərəcəsinə müəyyən edən müştərilərinin xüsusiyyətləri

Müştəri 1	Müştəri 2
Çoxdan fəaliyyət göstərən firma	Yeni firma
Yaxşı seçilmiş rəhbərlər komandası	Bir sahibkar
Geniş məhsul bazarı (ərzaq)	İxtisaslaşdırılmış məhsul bazarı (Elektronika)
Azərbaycan Respublikasının müştəriləri	Xaricdə olan müştərilər
Kiçik risk (aşağı)	Artırılmış risk (orta və ya tam)

Bank riskinin dərəcəsi bankın mövcud əməliyyat üzrə vəsait itirməsinə gətirib çıxaran hadisə ehtimalı ilə xarakterizə olunur. Bu, faiz və ya müəyyən əmsallar ilə ifadə edilir. Bu zaman ayrı-ayrı kateqoriya və aktiv qruplara müvafiq

düzəliş əmsalları və ya faizlər verilir, öhdəliklərin qruplaşdırılması və risk dərəcəsi təqdim olunur (bax: cədvəl 1.4).

Cədvəl 1.4

Öhdəliklərin qruplaşdırılması və risk dərəcəsi

Öhdəliklərin qruplaşdırılması	Risk miqyası
Dövlət qiymətli kağızları ilə əməliyyatlar	0
Qısamüddətli banklararası depozitlər	1
Müxbir hesablarında vəsaitlərin qalığı	1
Digər əməliyyatlar	2

Risqlərin vaxt üzrə bölüşdürülməsi meyarına əsasən keçmiş və cari risklər, bəzi hallarda isə gələcək risklər fərqləndirilir. Cari risklərlə təminat verilməsi, köçürülmə veksellərin aksepti, reqressiya hüququ ilə aktivlərin satışı, sənədli akkreditivlər üzrə əməliyyatlar və s. ilə bağlıdır. Eyni zamanda, bu əməliyyatlar üçün ödəniş almaq imkanının özü yalnız müəyyən müddətdən sonra onları gələcək risklərə məruz qoyur.

Əməliyyatların uçotunun xarakterinə uyğun olaraq balans və balansarxası risklər fərqlənir. *Tənzimləmə imkanları* üzrə isə açıq və qapalı risklər bir-birindən seçilir. Açıq risklər xəbərdarlıq və minimuma endirilə bilməz, əksinə,

qapalı risklər bunun üçün yaxşı imkanlar yaradır.

Hazırki təsnifat və onun əsasını təşkil edən elementlər risklərin müəyyənləşdirilməsinə sistemli yanaşmaya imkan yaradır ki, bu da banklara kommersiya və istehsal sahəsində risklərin məcmu həcmnin müəyyən edilməsində ayrı-ayrı növləri qaçırmamağa imkan vermir.

Bank riskinin dərəcəsinin müəyyən edilməsinin xüsusiyyəti onun bank əməliyyatı üzrə konkret riskin qəbul edilməsi ilə bağlı fərdi miqdarıdır. Bu, əsasən hər bir bankın subyektiv mövqeyi ilə müəyyən edilir.

2. ƏMƏLİYYAT RİSKİ

2.1. Kommersiya banklarının əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsinin metodoloji aspektləri

Banklar daima dəyişən bazar konyunkturası və iqtisadi proseslər şəraitində fəaliyyət göstərilir. Bu şəraitdə istənilən bankın fəaliyyəti bu və ya digər risklərə məruz qala bilər və buna görə də risklərə nəzarətin sistemli şəkildə tətbiq edilməsi xüsusi ilə vacibdir. Bank riskinin hər bir növü üzrə müəyyən edilməsi, ölçülməsi, nəzarəti və izlənilməsi üçün müvafiq mexanizmlər işlənilib hazırlanmalıdır. Bu zaman itkilərin minimal ölçüyə qədər azaldılması üçün kifayət qədər operativlik tələb olunur.

Qeyd edildiyi kimi, bank fəaliyyəti üçün əməliyyat, kredit və bazar riskləri çox səciyyəvidir. Əməliyyat riski vacib hesab edilir, çünki bütün fəaliyyət növlərini həyata keçirərkən bank məhz bu cür risklərə məruz qala bilər.

Elmi ədəbiyyatda bu risk növünün müxtəlif tərifləri vardır:

1. *Əməliyyat riski* – bank əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində səhvlərlə və bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan kredit təşkilatının iş sistemlərinin fasiləsizliyinin pozulması ilə əlaqədar (təşkilatın özünün və ona lazım olan xidmət provayderlərinin avadanlığında, rabitə kanallarında ehtimal olunan qəzalar, uğursuzluqlar və

nasazlıqlar, heyətin texniki cəhətdən qeyri-peşəkar hərəkətləri və s. nəzərə alınmaqla, bu səbəbdən də transaksiyaların itirilməsi və müştərilər qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi mümkündür) mümkün cari və perspektiv maliyyə itkiləri, yəni bank avtomatlaşdırılmış sistemlərinin (uçot-hesabat prosedurlarının düzgün həyata keçirilməməsinə gətirib çıxara bilər) ştatdankənar fəaliyyəti, həmçinin kredit təşkilatına qarşı dələduzluq hərəkətlərini (sanksiya olunmamış transaksiyalar, maliyyə vəsaitlərinin elektron formada oğurlanması və s. daxil olmaqla) özündə ehtiva edir.

2. *Əməliyyat riski* birbaşa bank daxilində əməliyyat fəaliyyətinə aid edilir ki, bu da onun heyətinin kifayət qədər səriştəsiz olması, lazımi nəzarətin olmaması və ya yol verilmiş səhlənkarlıq nəticəsində itkilərə gətirib çıxarır.

3. *Əməliyyat riski* Bazel Komitəsinin məsləhət təkliflərinə əsasən qeyri-adekvat və ya yarıtmaz daxili proseslərdən, işçi heyətinin hərəkətlərindən və bank sistemlərinin işləməsindən, xarici hadisələrdən birbaşa və ya dolaylı itkilər riski kimi xarakterizə edilir.

Təqdim olunan təriflərdə bəzi çatışmazlıqların olmasına baxmayaraq, onların hamısı mahiyyət etibarı ilə eynilik təşkil edirlər. Əməliyyat riski bankın fəaliyyət növlərinin və proseslərinin həyata keçirilməsinin pozulması, müvafiq daxili nəzarətin və effektiv idarəetmə sisteminin olmaması, yaxud biznes prosesinin həyata keçirilməsi prosedurunun və ya texnologiyasının səmərəsizliyi ilə bağlıdır.

Əməliyyat riskinin həcmi aşağıdakı düstur ilə hesablanır:

$$\Theta R = \ddot{U}G \times 0,15, \quad (2.1)$$

burada, ΘR - əməliyyat riski;

$\ddot{U}G$ - bankın ümumi gəlirlərinin hesabat ilindən əvvəlki son üç il ərzində hesablanmış orta illik həcmidir.

Bankın ümumi gəlirinə xalis faiz gəliri, xalis komision gəliri, xarici valyuta əməliyyatlarından xalis gəlir, qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan xalis gəlir daxildir.

Əməliyyat riskinin həcmi Azərbaycan Respublikası bankları tərəfindən illik hesabatın tərtibi və təqdim edilməsi qaydalarına uyğun olaraq mənfəət və zərər haqqında hesabatların məlumatlarına əsasən müəyyən edilir. İllik hesabatın təsdiq edildiyi anadək əməliyyat riskinin məbləği ötən il üçün müvafiq gəlirlərin məbləğinə görə mühasibat uçotu məlumatlarına əsasən müəyyən olunur.

Əməliyyat riskləri milli və beynəlxalq miqyaslı çoxsaylı problemlərə səbəb olduğundan, onlar Bazəl Komitəsi tərəfindən hərtərəfli şəkildə nəzərdən keçirilir.

Komitə kapitalın adekvatlıq normativləri ilə bağlı təkliflərin əməliyyat risklərinə xüsusi yer ayırır. Bu normativlərdə əməliyyat riskləri üçün kapitalın rezervləşdirilməsi barədə banklara tələb də yer almışdır. Bazəl Komitəsi banklara əməliyyat riskinin təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş öz kapitalını üç yanaşma ilə müəyyən etməyi təklif

edir: baza göstəricisi, standart və təkmilləşdirilmiş yanaşmalar. Bu zaman daha mürəkkəb yanaşma seçimi kapitalın kifayət qədər olması tələblərinin azalmasına gətirib çıxarır. Bu, bankları risklərin düzgün idarə etməsinə təşviq edir (stimullaşdırır). Lakin, daha dəqiq ölçmə üsulların tətbiqi qeyri-adi yüksək əməliyyat riski olan bankların kapitalına olan tələbləri sərtləşdirə bilər, çünki daha sadə ölçmə üsulları, bir qayda olaraq, bu cür bankların risklərini lazımınca qiymətləndirmir. Məhz bu səbəbdən də, belə bankların sadə ölçmə və risklərin idarə edilməsi sistemlərinə üstünlük verəcəyindən çəkinmək lazımdır. Bu təhlükənin qarşısı Bazəl II-nin kapitalla olan minimal tələbləri tamamlayan iki elementin – “nəzarət yoxlaması” və “bazar intizamı” vasitəsilə tənzimlənilir.

Baza göstəricisinin yanaşmasını seçməklə, bank öz əməliyyat riskini “ümumi gəlir” risk göstəricisinin 17-20%-i həcmində özünün kapitalı ilə təmin etməlidir. Lakin, Komitə bu üsulu yalnız əməliyyat riskinə praktiki olaraq məruz qalmayan kiçik banklar üçün münasib hesab edir. Əsas odur ki, nəzarət orqanları onu beynəlxalq banklara və əhəmiyyətli əməliyyat risklərinə malik banklara tətbiq etməyə icazə vermir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi gəlirə əsaslanan üsul bankları əməliyyat risklərini məhdudlaşdırmağa həvəsləndirmir, çünki öz kapitalına qoyulan yük yalnız gəlirlərin məhdudlaşdırılması ilə azalır. Ümumi gəlirlə əməliyyat

riskindən qaynaqlanan müflisləşmə ehtimalı arasında məhdud əlaqə səbəbindən gəlirli banklar, kapital üzrə daha yüksək tələblərlə və az mənfəətli olanlarla müqayisədə ədalətsiz şəkildə cəzalandırıla bilər. Bundan başqa, ümumi gəlirdən risk göstəricisi kimi istifadə edildikdə, əməliyyat riskinin kapital ilə təmin olunma tələbləri gəlirlilik həcmindən asılı olaraq çox dəyişir. Belə olan təqdirdə mənfəi ümumi gəlirləri olan banklar üçün qiymətləndirmə sıfıra bərabər olacaqdır. Bu səbəblərə görə, baza göstəricisinin indiki formada yanaşmasının tətbiqi əməliyyat riskinin dolayı nəzərə alınması ilə müqayisədə mövcud vəziyyəti daha da pisləşdirəcəkdir. Belə yanaşmadan istifadə yalnız o halda özünü doğruldur ki, əməliyyat riskinə qarşı asan və həssas göstərici tapmaq mümkün olsun.

Standart yanaşma fəaliyyət istiqamətləri üzrə diferensialları (fiziki şəxslərlə əməliyyatlar, kommersiya əməliyyatları, depozit əməliyyatları, qiymətli müştəri sənədləri ilə əməliyyatlar və s.) nəzərdə tutur. Standart yanaşmada ümumi gəlirin risk göstəricisi kimi istifadə edilməsi baza yanaşmasında olduğu kimi, eyni problemlərlə nəticələnir. Eyni zamanda, müxtəlif əmsalların tətbiqi riskə qarşı böyük həssaslığı təmin edir.

Təkmilləşdirilmiş qiymətləndirmə üsulları əməliyyat riskinin dəyərinin 99,9% etibarlılıq səviyyəsi və bir il müddətinə risk altında ifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Nəzarət yoxlaması qaydaları çərçivəsində nəzarət ins-

tansiyaları bankdaxili prosedurların şəxsi kapitalın adekvatlığının təmin edilməsini yoxlayır və qiymətləndirir. Bu zaman onlar kapitalla formal tələblərdə olmayan riskləri nəzərə ala bilərlər. Əgər nəzarət orqanı kapitalla təminatın risklərin faktiki səviyyəsinə cavab vermədiyini müəyyən edirsə, onda o, bankı məcbur edə bilər ki, risklərin idarə edilməsi və nəzarət qaydalarını təkmilləşdirdirsin və ya öz kapitalını artırsın.

Bazarın nizam-intizamı haqqında Bazel sazişinin ən vacib elementi bazar intizamıdır. O, bazarların bankların riskə meyilliliyinə reaksiyasını gücləndirməlidir. Ehtimal olunur ki, kəmiyyət və keyfiyyət məlumatları bazar iştirakçılarına bankın ödəniş qabiliyyətinin olmaması riski haqqında təsəvvür verə və bununla bağlı informasiya asimetrixasını məhdudlaşdırı bilər.

Müasir mərhələdə əməliyyat riskinin idarə edilməsi prosedurlarının tətbiqinin əsas problemi əməliyyat riskinin eyniləşdirilməsi, təsnifatı, qiymətləndirilməsi və idarə edilməsinin vahid metodologiyasının olmamasıdır.

Əməliyyat riskinin idarə edilməsi metodologiyasının daha yaxşı anlaşılması, başa düşülməsi üçün əsas kateqoriyalar olan: risk obyektı, risk mənbəyi, risk hadisəsi, hadisə nəticəsi, risk qiymətləndirilməsi, risk nəzarəti və məhdudlaşdırılması öyrənilməlidir.

Riskin obyektı – bankın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi (maliyyə itkiləri), maliyyə axınlarının idarə edilməsi prosesi-

nin pisləşməsi və ya bankın idarəetmə texnologiyalarının keyfiyyətinin pisləşməsi nəticəsində baş verə biləcək hər hansı bir maliyyə aləti, proses və ya fəaliyyət növüdür.

Əməliyyat riskinin obyektləri aşağıdakılar üzrə təsnifləşdirilir:

- hüquqi şəxslərin əməliyyat xidməti;
- hüquqi şəxslərin nağd-kassa xidməti;
- fiziki şəxslərin əməliyyat-kassa xidməti;
- plastik kartların emalı, prosesinqi;
- plastik kartların ekvayrinqi;
- inkassasiya, bankomat xidməti;
- valyuta mübadiləsi və digər qeyri-ticarət əməliyyatları;
- ödəniş sistemi vasitəsilə ödənişlərin həyata keçirilməsi prosesi;
- rezident banklar və qeyri-rezident banklar ilə “nostro” müxbir hesabları sistemi vasitəsilə ödənişləri;
- digər ödəniş alətlərindən (akkreditivlər, çeklər və s.) istifadə etməklə ödənişlər;
- digər bank xidmətləri və (və ya) məhsulları;
- pul və qiymətli kağızlar bazarında ticarət əməliyyatları;
- banklararası bazarda əməliyyatları;
- kreditlərin hüquqi və fiziki şəxslərə verilməsi və monitorinqi;
- bankın əmlakının idarə edilməsi;
- digər aktiv və (və ya) passiv növlərin idarə edilməsi;

- mühasibat və idarəetmə uçotu və hesabatların şəffaf prosesi;
- bankın inzibati-təsərrüfat fəaliyyəti;
- bankın kompüter və kommunikasiya avadanlığının fəaliyyətinin texnoloji prosesləri, kompüter proqramları;
- insan resurslarının idarə edilməsi prosesi;
- hüquqi ekspertizanın və sənədlərin uyğunlaşdırılmasının idarəetmə prosesləri;
- filial şəbəkəsinin sənəd dövriyyəsi və idarə edilməsinin daxili prosesləri;
- daxili nəzarətin həyata keçirilməsi;
- risklərin idarə edilməsi.

Risk mənbəyi – təsir subyektidir, yəni, risk obyektinə olan aktivin və ya maliyyə alətinin dəyərinin aşağı düşməsinə və ya itirilməsinə, yaxud proseslərin keyfiyyətinin pisləşməsinə (uğursuzluqlara), bankın maliyyə itkilərinə gətirib çıxaran bu və ya digər risk obyektində əlverişsiz hadisələrin baş verməsinə səbəb olan və ya onu yaradan təsir subyektidir. Bu səbəblər həm xarici, həm də daxili ola bilər, həm iqtisadi və siyasi təbiətə, həm də konkret bankda əməliyyatların və proseslərin həyata keçirilməsi prosedurlarının və texnologiyalarının fərdi xüsusiyyətinə aid spesifik xarakterə malik ola bilər.

Riskin əsas mənbəyi banka zərər gətirən konkret *əlverişsiz hadisələrin* həyata keçirilməsi nəticəsində insanın qə-

rar və hərəkətləridir. Metodoloji mahiyyətinə əsasən, idarə etmə riski əməliyyat riskinin mənbələrindən biridir.

Əməliyyat risklərinin idarə edilməsi metodologiyasının əsas kateqoriyası əlverişsiz hadisə (**risk hadisəsi**) anlayışıdır. Bu anlayış altında nəticədə bankın bu və ya digər itkiləri olan, onun proses və ya əməliyyatlarına hər hansı müəyyən edilə bilən hadisə və ya hərəkət başa düşülür. Bir qayda olaraq, hadisələr onların meydana gəlməsinin mənbələri, eləcə də baş verdiyi obyektlər üzrə təsnifləşdirilir.

Əməliyyat riskinin idarə olunmasının metodologiyasının mühüm elementi onun qiymətləndirilməsidir ki, bu da, ümumi istinad və etalon risk qiymətləndirilməsi şəklində təqdim edilə bilər.

Əməliyyat riskinin səviyyəsinin ümumi istinad qiymətləndirilməsi dedikdə, bankın əməliyyat mühitində hazırda mövcud olan real təhdidlərin, həmin bankda aparılan əməliyyatların bütün şərtlərinin, nöqsanlarının, xüsusiyyətlərinin və prosedurlarının qiymətləndirilməsi başa düşülür.

Etalon qiymətləndirmə dedikdə, hər bir risk mənbəyi üzrə əməliyyatların və proseslərin tam nəzarət tədbirlərinin və hər hansı bankın öz (fərdi) səhvləri və çatışmazlıqları ilə əlaqədar gözlənilməz əlverişsiz hadisələrin baş verməsini istisna edən bütün zəruri resursların mükəmməl təşkil edilmiş prosedurlarında risklərin xalis səviyyəsinin sahə qiymətləndirilməsi başa düşülür. Etalon riskinin qiymətləndirilməsi, ya əməliyyat xarakterli əlverişsiz hadisələr haqqın-

da ümumbank məlumat bazaları, ya da ekspert yolu ilə həyata keçirilir. Risk səviyyəsini qiymətləndirmək üçün kəmiyyət və keyfiyyət üsullarından istifadə olunur.

Riskin kəmiyyət qiymətləndirilməsi proqnoz xarakteri daşıyır və hesablama statistik üsullarına əsaslanır, həcmi isə tətbiq olunan etibarnamənin səviyyəsindən asılı olur. Kəmiyyət qiymətləndirmələri təsadüfi ölçülərin aşağıdakı statistik parametrləri kimi çıxış edə bilər ki, bu da xüsusi risk mənbələridir:

- xüsusi risk mənbəyinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar risk obyektində əlverişsiz hadisənin həyata keçirilməsi ehtimalının qiymətləndirilməsi;
- bu risk obyektində baş verə biləcək itkilərin növləri üzrə mümkün itkilərin ölçüsünün statistik qiymətləndirilməsi kimi əlverişsiz hadisənin nəticəsinin statistik qiymətləndirilməsi;
- mümkün itkilərin qiymətləndirilməsindən etibarlı ehtimalın müəyyən edilmiş səviyyəsi ilə mümkün uzaqlaşmaların statistik qiymətləndirilməsi.

Keyfiyyətli üsul - əməliyyat riskinin mənbələri və obyektlərinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilir (hansı ki, onun kəmiyyət səviyyəsini birmənalı şəkildə rəqəmlə ifadə etmək olmaz). Bu halda qiymətləndirmə 3; 5 və ya 10 balıq sistem üzrə ekspert üsulu ilə aparılır ki, bunun üçün qiymətləndirmələrin təklif olunan şkalası ilə xüsusi meyarlar və risk faktorları cədvəlləri hazırlanır. Keyfiyyətli qiymətləndirmələr yüksək risk zonalarının əməliyyatlarının həyata

keçirilməsi üçün istifadə olunan prosedurların kəmiyyətə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün istifadə olunur.

Əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsi zamanı biznes istiqamətlərini, müştəri tərkibini, biznes proseslərinin təşkilini, heyətin ixtisasını, onun texnoloji bazadan əhəmiyyətli dərəcədə asılılığını mütləq nəzərə almaq lazımdır. Həmçinin, nəzərə almaq lazımdır ki, bankın fəaliyyəti profilində dəyişikliklər inkişaf etdikcə, risklər də dəyişir. Əməliyyat risklərinin dinamikası onların risklərə təsirinin müəyyən edilməsi məqsədilə tətbiq olunan idarəetmə qərarlarının daimi monitorinqinin aparılmasının zəruriliyinə səbəb olur. Xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, nəzarət alətləri və məhdudlaşdırılma üsulları risklərin idarə edilməsi prosesinin tərkib hissəsidir.

Risklərə nəzarət məqsədi “əks-əlaqənin”, yəni, bankın həyata keçirdiyi risklərin idarə edilməsi siyasətinin səmərəliliyi, təsdiq olunmuş qayda və prosedurların lazımi qaydada yerinə yetirilməsi haqqında obyektiv məlumatların əldə edilməsidir. Daxili nəzarət zamanı hazırlanmış hesabatlar bankın rəhbərliyinə təqdim edilir.

Nəzarət funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- daxili nəzarət və audit bölmələri tərəfindən həyata keçirilən yoxlamalar;
- təsdiqləmə və nümayəndəlik sistemi;
- yoxlama və avtorizasiya sistemi;
- prosesdə iştirak edən bütün bölmələr tərəfindən əməliyyatın yerinə yetirilməsi qaydalarının, eləcə də

prosedurlarının cari və sonrakı nəzarət alətləri;

- risk limitlərinə riayət olunmasının yoxlanması və aşkar edilmiş pozuntuların aradan qaldırılmasının sonrakı nəzarəti;
- hesab-fakturalarının uyğunlaşdırılması sistemi və çarpaz yoxlama;
- kompüter nəzarət sistemləri;
- əmlakın inventarlaşdırılması.

Nəzarət özlüyündə daxili və xarici nəzarətə bölünür.

Risqlərin daxili nəzarəti inzibati və maliyyə nəzarətindən ibarətdir. Əməliyyat riski üçün inzibati nəzarət tətbiq olunur.

Inzibati nəzarət – əməliyyatların buna səlahiyyətli şəxslər tərəfindən və müəyyən prosedurlara uyğun, habelə bankın müəyyən etdiyi limit və məhdudiyyətlərin miqdarı həddində həyata keçirilməsinin təmin edilməsidir. Bu nəzarət növü ilkin, cari və sonrakı qaydalarda həyata keçirilir.

Risqlərin xarici nəzarəti auditor tərəfindən beynəlxalq audit standartlarına uyğun həyata keçirilir, nəticələr səhmdarlara və Müşahidə Şurasına təqdim edilir.

Əməliyyat riskinin səviyyəsinin məhdudlaşdırılmasının standart üsulları aşağıdakılardır:

- əməliyyat riskinin sığortalanması;
- funksiyaların ayrılması;
- ikili məlumatların daxil edilməsi;
- məlumatların yoxlanılması və tutuşdurulması;
- düzəlişlərə nəzarət;

- hər bir əməliyyat üçün məsuliyyətin fərdi şəkildə nəzərə alınması;
- fiziki giriş məhdudiyyətləri;
- məntiqi girişin məhdudlaşdırılması;
- informasiya sistemlərinin etibarlılığını artırmaq üçün tədbirlər (ehtiyat serverdən istifadə, rəqəmli nəzarət, şifrələmə).

Beləliklə, əməliyyat risklərinin idarə edilməsi bankın təhlükəsizliyinin, etibarlılığının və rəqabət qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində əsas elementidir. O, bankda fasiləsiz fəaliyyət göstərən idarəetmə prosesi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bankın fəaliyyət həcmi və əməliyyatların mürəkkəbliyi nə qədər böyük olarsa, onun riskləri də bir o qədər yüksək olar. Məhz bu səbəbdən də yeni fəaliyyət istiqamətindən, məhsuldan, sistemdən, proseslərdən istifadə etməzdən əvvəl bütün müvafiq əməliyyat riskləri aşkar edilməlidir. Bank risklərin idarə edilməsi və nəzarəti üzrə alternativ imkanlarında qiymətləndirməsini həyata keçirə bilər.

2.2. Bank riskinin minimallaşdırılması üçün yeni maliyyə alətləri

İqtisadi dövriyyənin sürətlənməsi və genişlənməsi, bazarlarda yüksək rəqabət, qloballaşmanın səviyyəsinin artması bank risklərinin idarə olunması probleminin elmi cəhətdən dərk edilməsini, yeni konsepsiyaların və üsulların işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

Hazırda bank risklərinin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsinə yeni yanaşma formalaşdırılır: aşağıdan – milli səviyyədə bankların risk-menecment prinsiplərinin unifikasiyası haqqında sazişləri formasında və yuxarıdan – Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BHB) yanında Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin tövsiyələri nəzərə alınır.

Risklərin idarə edilməsinin müasir nəzəriyyəsi bank risklərinin idarə edilməsi sistemində tətbiq olunan bir sıra yeni alətlərin işlənilib hazırlanmasına imkan verir. Onun çatışmazlıqlarını və məhdudluğunu etiraf etməklə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bu, risklərin kəmiyyət ölçülməsinə, onların ehtimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsinə və daha çox ölçülmüş idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə kömək edir.

Bank risklərinin idarə edilməsinin üç əsas məqsədi vardır:

1. Riskin qarşısının alınması;
2. Riskin müəyyən səviyyədə saxlanılması;
3. Riskin minimallaşdırılması.

Onlara nail olmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Kredit risklərinin minimallaşdırılması üsulu daha geniş yayılmışdır. O, aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- risklərin kifayət qədər əhatəliyi və ayrılması;
- tapşırıqların aydın, səlis və dəqiq qəbulu;
- səlahiyyətlərin verilməsinin düşünülmüş sistemi;
- əməliyyat üçün istifadə edilən dəqiq məlumatlar;
- risklərin hərtərəfli izlənməsi;

- informasiya sistemi və idarəetmə nəzarətinin təkmil olması;
- bankın əməliyyatlardan olan itkilər və geri qaytarılmamalar ilə məşğul olan xidmətlərin effektiv işləməsi.

Risqlərin bölünməsi müştərilər və onların qrupları, fəaliyyət sahələri, coğrafi zonalar və s. üzrə mümkün itkilərin müəyyən edilməsinin dəqiq sistemi ilə sıx bağlıdır.

Məsələnin qoyuluşu bankın kredit siyasətinə uyğun olaraq qurulur və bu, onun strategiyası və taktikası şəklində ifadə olunur. Kredit siyasəti strategiyası dedikdə, məqsədlərə nail olmaq üçün kredit resurslarından istifadə etməyin ümumi istiqaməti və üsulu başa düşülür. Risk strategiyalarının üç növü vardır: yüksək riskli strategiya, riskin diversifikasiyası strategiyası, riskin minimuma endirilməsi strategiyası. Müstəsna halda riskin minimallaşdırılması strategiyası da tətbiq edilir. Taktika məqsədə nail olmaq üçün konkret üsulların, metodların və vasitələrin məcmusunu, hərəkət obrazını və ya davranış xəttini əks etdirir. Vəzifələrin qoyuluşu kommersiya məqsədləri ilə kreditləşən müştərilərin bazarının xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, hər bir müştəriyə kredit kotirovkası verilməsi ilə hər bir kreditin keyfiyyətinin müəyyən edilməsi, bankın rentabellik normasının və informasiyanın emalı sistemlərinin nəzarət normalarının planlaşdırılması baxımından fərqlənir.

Səlahiyyətlərin verilməsi sistemi limitlər və bank tərəfindən qəbul edilmiş risk siyasəti çərçivəsində kredit risklərinin minimallaşdırılmasını təmin edən idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üzrə işçilərə zəruri hüquq və vəzifələrin verilməsini nəzərdə tutur.

Sənədlərin keyfiyyəti onların saxlanması üçün zəruri tələblər, ciddi standartlar, strukturlar və mövcud hazırlıqların vaxtında həyata keçirilməsi ilə müəyyən edilir.

Risqlərin izlənməsinə daxildir: müştərinin mövqeyinin izlənməsi, idarəetmə üçün yaxşılaşdırılmış informasiya sistemi, kredit həddinin aşılmasına nəzarət, ödəmələrin müəyyən edilməsi, vəsaitlərin hərəkətinə nəzarət, zəmanətlərin izlənməsi, müştərinin dosyesinin illik yenidən nəzərdən keçirilməsi.

İnformasiya və nəzarət sistemi riskləri (məsələn, kredit kotirovkaları), həmçinin mənfəətlilik, gəlirlilik və rentabellilik göstəricilərini ölçməyə imkan verən xüsusi idarəetmə alətlərinin yaradılmasına yönəlir.

Bankın xüsusi xidməti vaxtı keçmiş vəsaitlərin qaytarılması üçün tədbirlər görməlidir.

Görülən tədbirlərə baxmayaraq, istənilən bankın qaytarılmayan kreditləri, onların miqdarı ilə ölçülür və yaranacaq itkilər proqnozlaşdırılır. Kreditlər ümumi əlamətlər əsasında qruplar üzrə kifayət qədər asanlıqla bölüşdürülür və hər bir qrup üzrə qaytarılmayan kreditlərin miqdarı riyazi modelləşdirilə bilər ki, nəticədə ehtimal olunan itkilərin həc-

minin və miqdarının kəmiyyətcə müəyyən edilməsi asanlaşır. Alınan məlumatlar əsasında müştərilər üçün kreditin qiymətinə daxil olan mümkün itkilərin məbləğini hesablamaq üçün istifadə olunan hər bir kredit qrupu üzrə itkilərin riyazi qanunauyğunluqları aşkar edilir və beləliklə, bank öz gələcək risklərini ötürür. Mahiyyətcə kreditor öz proqnozlaşdırılmayan zərərlər riskini proqnozlaşdırılan zərərlər riskinin üzərinə qoyur və onu bir çox müştərilər arasında bölüşdürür. Onlardan kreditləri uğurla ödəyəcək müştərilər, faktiki olaraq qaytarılmamış kreditlərdən itkiləri transfer edirlər. Bununla yanaşı, banka qaytarılan vəsaitin həcmi proqnozlaşdırılan səviyyəyə yaxınlaşır, hərçənd itkilərdən bəzən tamamilə qaçmaq mümkün olmur.

İtkilərin minimuma endirilməsi məqsədilə xarici banklar öz kreditlərini ssuda portfeli kimi getdikcə daha çox nəzərdən keçirir və onlara ayrı-ayrı “risk paketlərinin” alqı-satqı yolu ilə mümkün itkilərini maksimum dərəcədə azaltmağa imkan verən müxtəlif maliyyə alətləri işləyib hazırlayırlar.

Xarici mühitin dinamikliyi və gözlənilməzliyi və ona uyğunlaşmanın zəruriliyi risklərə nəzarətin yaradılması üçün xüsusi olaraq qurulmuş maliyyə alətlərinin yaranmasına gətirib çıxardı. İlk belə vasitələr gələcəkdə bu gün razılaşdırılmış məzənnə (valyuta fyuçersləri) və ya razılaşdırılmış faiz dərəcəsi (kredit fyuçersləri) ilə borclar üzrə xarici valyutanın verilməsi barədə sadə müqavilələr olur. Bu,

müştərilərə risklərini proqnozlaşdırmağa və valyuta məzənlərinin və ya kredit faizinin kəskin dəyişmələrinin mənfi təsirlərini azaltmağa kömək edir. Banklar da analoji üstünlüklərindən istifadə edirlər.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında Qərbin maliyyə bazarlarında prinsipcə mövcud riskləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan verən yeni maliyyə alətləri yaranmağa və geniş tətbiq olunmağa başladı. Bu alətlər derivativlər (törəmə, ikincili alətlər) adlandırıldı [14]. Kredit törəmələrinin populyarlığı və sürətli artım tempi onunla bağlıdır ki, kredit risklərinin sığortalanması üçün onların istifadəsi bir sıra üstünlüklərə malikdir:

- kredit riskinin idarə edilməsi hər bir kredit sövdələşməsi üzrə deyil, bütün kredit portfeli üzrə müəyyənləşməsi;
- transaksiya xərclərinin azaldılması;
- aktivlərin müxtəlif siniflər üzrə bölüşdürülməsi.

Qabaqcıl ölkələrin bu sahədəki təcrübəsi göstərir ki, kredit derivativlərinin üstünlükləri banklara kredit risklərinin idarə olunması üzrə daha səmərəli siyasət yürütməyə, onları təhlükəsizliyə və bankların etibarlılığını artırmağa imkan verir [14]. Bu alətlərin köməyi ilə kredit riski aktivin fiziki satışına müraciət etmədən üçüncü şəxslərə - zamanətcilərə verilir.

Faktiki olaraq, derivativ (törəmə) maliyyə aləti – maliyyə müqaviləsidir ki, onun dəyəri, əsasında duran bir və

ya bir neçə növ aktivlərin və ya bu aktivlərin dəyərinin göstəricilərinin bazar dəyərindən asılıdır. Derivativlərdən istifadə edən banklar və digər maliyyə institutları üçün bu anlayış altında forvard (fyuçers), opsiya və mübadilə (svop) müqavilələri nəzərdə tutulur [19]. Onların mahiyyəti kreditlərə pul vermək deyil, risklərin həm vaxt üzrə, həm də müqavilə iştirakçıları arasında köçürülməsi və bölüşdürülməsindən ibarətdir.

Bu müqavilələr, öz növbəsində, əsasən, xarici valyuta bazarı, ssuda faizi, əmtəə bazarları və qiymətli kağızlar bazarı kimi iqtisadi fəaliyyət sahələri ilə bağlıdır. Son zamanlar vergilər və daşınmaz əmlak ilə bağlı derivativlər ortaya çıxmışdır. Faktiki olaraq, derivativlərdən istifadə etməklə maliyyə bazarının iştirakçıları öz risklərini hedjinq edirlər. Beləliklə, onlar valyuta məzənnələrində, ssuda faizində, eləcə də qiymətli kağızların məzənnəsində məhsula tələbatın kəskin dəyişmələrinin mənfi nəticələrini amortizasiya etmək imkanına malik olurlar.

Derivativlərin geniş tətbiqi onunla bağlıdır ki, risklərin tərkib hissələrinə (valyuta riski, kredit riski, ssuda faiz riski, siyasi risk, iqtisadi tənəzzül və tələbatın aşağı düşməsi riski və s.) bölünmə imkanına malikdir.

Analoji olaraq derivativlərin köməyi ilə maliyyə risklərinin idarə edilməsi prosesini mürəkkəb bloklara bölmək olar. Bu proses faktiki olaraq aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir: opsiyaqlarla əməliyyatlar (müəyyən vaxtda və mü-

əyyən qiymətə arzuolunan alqı-satqı müqavilələri), razılaşdırılmış vaxtda və gələcəkdə razılaşdırılmış qiymətə əldə etmək və ya satmaq üçün forvard (fyuçers) müqavilələri ilə əməliyyatlar, aktivlərin mübadiləsi üzrə əməliyyatlar (svoplar) və birbaşa sabit mənfəət faizi ilə kreditlər və qiymətli kağızlarla əməliyyatlar [26].

Hazırda 30-dan çox müxtəlif derivativ maliyyə aləti vardır. Bundan başqa onların yeni risk növlərindən sığortalanan və ayrı-ayrı müştərilərin spesifik ehtiyacları üçün uyğunlaşdırılan yeni növləri meydana çıxır. Son illərdə əvəz olunan derivativ maliyyə sənədləri sırasına aşağıdakılar daxildir:

- müqavilə predmetinin (baza aktivinin) müəyyən məqamda (forvard müqavilələri) müəyyən qiymətə gələcək tədarükü haqqında razılaşmalar, iki tərəfin gələcəkdə müəyyən məqamda (fyuçers müqavilələri) əqdi yerinə yetirməyi öhdəsinə götürdükləri sazişlər. Fyuçers müqavilələri arasında valyuta fyuçersləri, səhmlər fyuçersi, ipoteka ilə zəmanət verilmiş istiqrazlar, qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli qiymətli kağızlar üzrə fyuçerslər, avro-dollar fyuçersləri, güzəştli faiz svopları, üç ay müddətinə avro fyuçersləri geniş istifadə olunur;
- sahibinə müəyyən bir dövrdə və ya icra tarixində (opsion müqavilələri) göstərilən alıcıya (göstərilən satıcıdan satın almaq) göstərilən qiymətə maliyyə aktivini satmaq (satın almaq) öhdəliyini deyil, hüqu-

qunu verən müqavilələr, lakin bunlara valyuta variantları, fyuçers müqavilələrinin müxtəlif növləri üçün variantlar, səhmlər və istiqrazlar üçün variantlar, svoplar üçün variantlar, birləşdirilmiş variantlar;

- mübadilə müqavilələri svopları – valyuta svopları, kredit faiz svopları, əmtəə svopları, səhmlər üzrə svoplar, portfel investisiyalarının svopları, diferensial svoplar.

Bölmənin sonunda qeyd etmək lazımdır ki, törəmə maliyyə alətlərindən istifadə yalnız bu əməliyyatların şəffaflığı və nəzarəti şərti ilə səmərəli effekt verir.

2.3. Derivativlərin tətbiqi ilə bağlı risklər

Derivativlərlə sövdələşmələr zamanı aşağıdakı risk növləri yarana bilər:

- kredit riski – bazarlarda şərtlərin dəyişilməsi səbəbindən bank məhsullarının dəyərinin artması ilə əlaqədardır. Bu riskin azaldılması üçün bankın filial və şöbələri arasında və ya onun kontragentləri ilə bankın xalis mövqeyini təmin etmək məqsədilə qarşılıqlı öhdəliklər və aktivlərə kompensasiya, təminatlar vermək məqsədi ilə “netting” əməliyyatından istifadə olunur;
- bazar riski – bazardakı konyunktura nəzərə alınaraq bankın xalis mövqelərinin müəyyən edilməsi əsasında potensial mənfəət və ya zərər kimi qiymətləndiri-

lır. Bu riskin ölçülməsi keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün faktiki olaraq əldə edilən mənfəətlərin (və ya zərərin) həcmi gözlənilən səviyyədə mütəmadi olaraq müqayisə etmək lazımdır;

- likvidlik çatışmazlığı riski – bank üçün ödənişlər və ya zəmanət haqları üzrə öhdəliklərini müəyyən edilmiş müddətlərdə yerinə yetirə bilməməsi ilə bağlı ola bilər. Bu risk təkcə törəmələrlə, derivativlərlə, əməliyyatlar ilə məhdudlaşmır, o, həm də bankın bütün likvidliyinin idarə edilməsi çərçivəsində nəzərə alınmalı və sığortalanmalıdır;
- hüquqi risk – müqavilənin düzgün hüquqi tərtib edilməməsi ilə bağlıdır ki, bu da müqavilənin həyata keçirilməsini çətinləşdirir. Belə risklərin qarşısını almaq üçün mövcud qanunvericiliyin normalarına əsaslanan dəqiq işlənilib hazırlanmış qaydalardan istifadə olunur;
- istehsal riski – informasiya sistemində və ya daxili nəzarət prosedurlarında mümkün pozuntular və nasazlıqlar ilə bağlıdır ki, bu da gözlənilməz ziyanlara və itkilərə səbəb ola bilər. Belə uğursuzluqlar heyətin tələb olunan funksiyaları yerinə yetirməkdən imtina etməsi və ya avtomatlaşdırılmış sistemin özünün sıradan çıxması, nəzarət metodikasının mükəmməl olmaması ilə bağlı ola bilər. Bu tip risklər “ən pis hadisə” ssenarisi vasitəsilə qiymətləndirilir. Derivativlərlə əməliyyatların mürəkkəbliyini nəzərə

alaraq, müvafiq bölmələrin heyətinin bu əməliyyatların bütün vacib detallarının başa düşülməsinə və səhvlərin vaxtında aradan qaldırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Son illərdə daşınmaz əmlak sahəsində qaytarılmayan kreditlərin bir çox iri xarici banklara vurduğu ciddi itkilər onların rəhbərliyini maliyyə alətlərindən istifadə sahəsində işlənilən hazırlanmış risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi sistemlərinə daha ciddi diqqət yetirməyə vadar etmişdir. Kredit risklərinin təhlili üçün derivativlər riskinin təhlili ilə müqayisədə portfel investisiyaları nəzəriyyəsi getdikcə daha geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlayır. Buna uyğun olaraq, kreditlər bank kitablarında qeydlər kimi deyil, investisiya portfeli kimi nəzərdən keçirilir. Bu portfelin dərin statistik təhlili bir-birinə qarşı borcların davranışını izləməyə, məqbul maliyyə itkilərinin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə və hesablamağa, əhatə olunması üçün illik ehtiyatların ölçülərini müəyyən etməyə, müştəri üçün kreditin dəyərini daha diqqətlə qiymətləndirməyə kömək edir. Belə təhlil bankın bütün şöbələrinin əməliyyatları üzərində maliyyə nəzarətinin mərkəzləşdirilməsini və ümumi maliyyə monitorinqi sisteminin yaradılmasını tələb edir.

Öz portfelindən kreditlərin satılması üçün kiçik banklar “seküritiləşdirmə” adını almış üsuldan istifadə edirlər. Onlar öz portfelindən eyni tipli kreditlər ayırırlar və onların zamanəti altına borclar üzrə nağd ödənişlərin gözlənilən da-

xil olmaları ilə möhkəmləndirilmiş qiymətli kağızları buraxırlar. Onlar tez-tez qiymətli kağızlara olan tələbin stimullaşdırılması üçün banka akkreditiv şəklində sığorta əlavə edirlər. Bu cür maliyyə əməliyyatlarının ixtirasından bu yana seküritiləşdirilmiş aktivlər bazarı əvvəlcə ABŞ-da, daha sonra isə Avropada sürətlə böyüyüb və indi artıq onun büdcəsi 1 trilyon ABŞ dollarına çatır [29]. Beləliklə, kiçik banklar böyük ehtiyat kapitalı tələb edən və onların konsolidə edilmiş balanslarına mənfi təsir göstərən aktivlərdən qurtulmaq imkanına malik olurlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, banklara ən yaxşı aktivlərini satmaq asandır.

Bu risklərdən başqa, bank sisteminin özünün fəaliyyəti ilə bağlı risklər də mövcuddur. Əhəmiyyətli sistem risklərindən biri banklararası ödənişlər sistemi ilə bağlıdır. Risk yaranma səbələri, banklar və ölkələr, onların mərkəzi bankları arasında rabitə sisteminin mürəkkəbliyinə və bu sistemlərə köçürülən vəsaitlərin böyük həcminə əsasən yaranır. Belə ki, artıq 1990-cı ildə Yaponiya Banklararası Hesablaşmalar sisteminə yalnız 2,5 iş günü tələb olunurdu ki, Yaponiyanın ümumi milli məhsulunun illik pul ekvivalenti ilə əməliyyatlar aparılsın. Köçürmələrin həcmının artması o deməkdir ki, banklar əsas kapitallarından xeyli artıq olan köçürmələri mütəmadi surətdə həyata keçirirlər, onların bir-biri ilə daim sövdələşmələr apara bilməsi isə bir bankda problemlərin banklararası hesablaşmalar sistemi üçün, digər banklar üçün fəlakətli nəticələrə səbəb ola biləcəyini

güman etməyə əsas verir. Bu risk “Herştatta riski” kimi tanınır (bu, 1974-cü ildə qarşılıqlı hesablaşmalar sistemində baş vermiş nasazlıq üzündən öz ödənişlərini həyata keçirə bilməyən alman bankının adı ilə əlaqədardır) [31].

2.4. Bank risklərinin idarə edilməsinin xarici təcrübəsi və onun Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında tətbiqi

Xarici ölkələrdə risklərin idarə edilməsi getdikcə daha çox bankın İdarə Heyəti səviyyəsində həll edilən vəzifəyə çevrilir. Risklərin idarə edilməsi üzrə effektiv fəaliyyət göstərən risk-menecer risklərin idarə edilməsi strategiyasının, üsullarının və alətlərinin əsas mənbəyidir.

Bazel razılaşmasının irəli sürdüyü tələblər də daxil olmaqla, yeni normativ tələblərin işə salınması ilə əlaqədar risklərin idarə edilməsi banklar üçün ən vacib vəzifələrdən biridir. Zaman keçdikcə daha çox bank iki əsas problemi həll etmək üçün təşkilatın bütün səviyyələrini əhatə edən risklərin idarə edilməsi modelini yaratmağa çalışır: daha ciddi olan normativ tələblərə əməl olunmasına və təşkilatın üzləşdiyi bütün risk növləri haqqında ümumi təqdimatın əldə edilməsinə yönəldilmiş yanaşmanı təmin edir.

Normativ tələblərə riayət olunması risklərin idarə edilməsində qərarın seçilməsinin ən vacib meyarı kimi qiymətləndirilir. Bu zaman normativ tələblərə riayət olunmasının

təmin edilməsi üzrə tədbirlərin qiyməti kifayət qədər yüksək olur.

İnformasiya texnologiyaları infrastrukturunun inkişafı üçün xərclərin artırılmasının obyektiv səbəbi ondan ibarətdir ki, maliyyə institutları daha müxtəlif risklərlə, həm də əvvəlkindən daha böyük potensial itkilərin mümkünlüyü ilə üzləşirlər. “Credit Swiss First Boston” bankın icraçı vitse-prezidenti Riçard Tornberqin sözlərinə əsasən, ABŞ-ın maliyyə institutlarının risklərin adekvat idarə edə bilməməsi ilə bağlı itkiləri təxminən 25 milyard ABŞ dolları təşkil edir [29].

O, hesab edir ki, bu zərərlər icazəsiz ticarət sövdələşmələri, bankın fəaliyyətində uğursuzluqlar, dələduzluq və qarşısının altına biləcəyi mümkün olan digər problemlər üzündən baş verib. İnformasiya məkanında təhlükəsizlik təhdidləri də artmaqdadır. Bir çox maliyyə müəssisələri onların texnoloji sistemlərinə müdaxilədən əziyyət çəkmişlər.

Bank fəaliyyətində offşorinq və outsorsinqdən istifadənin artması tamamilə yeni risklərin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da təkmil idarəetməni tələb edir. Banklar, bu riskləri minimuma endirmək üçün iş praktik nəticələri və əməliyyatların etibarlılığına dair tələbləri müəyyən edən yazılı müqavilələr, xidmət göstərənlərin maliyyə vəziyyətinin təhlili, müntəzəm daxili yoxlamalar, təchizatçıların fəaliyyətinə nəzarət üçün sənədləşdirilmiş prosedurlar və fəvqəladə hallar üçün tədbirlərin planlaşdırılması da daxil olmaqla müxtəlif üsullardan istifadə edirlər.

Azərbaycanda əvvəllər risklərin idarə edilməsi problemlərinə praktiki olaraq diqqət yetirilmirdi. Planlı iqtisadiyyat şəraitində layihələrin başa çatdırılmasından sonra həyata keçirilməsinin gedişi barədə məlumatlar, bir qayda olaraq öyrənilməmiş və lazımı səviyyədə sistemləşdirilməmişdir. Hazırda maliyyə və investisiya riskləri ilk növbədə bir sıra müəssisələrin qeyri-sabitliyi, həmçinin müəssisənin müxtəlif layihələrə pul vəsaitinin yatırılmasının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Banklar kreditlərin məqsədli təyinatı üzrə istifadəsinə nəzarəti gücləndirməyə məcburdurlar. Kapital tutumlu investisiya proqramlarına vəsait yatırmaq riski kifayət qədər yüksək olaraq qalmaqdadır, çünki bir çox müəssisələr hələ riskləri idarə edə bilmirlər. Buna görə də, banklar əsasən ya nəzarət altında olan ixracat, ya da aktivlərin girovu üzrə və böyük faizlərlə qısamüddətli kreditlər verirlər. Uzunmüddətli kapital investisiyalarının risk dərəcəsi isə bu investisiyalardan potensial mümkün mənfəət norması ilə bir araya sığmayan səviyyədə qalır.

Təcrübə göstərir ki, bir çox milli müəssisələr bütün dünyada qəbul edilmiş, investorların vəsaitlərin səmərəli mənimsənilməsini, müəssisənin maliyyə “şəffaflığını”, ayrılan vəsaitlərin həcmində adekvat olan çərçivədə əmlaka dair sərəncam vermək hüquqlarının verilməsini tələb etdiyi şəraitdə investisiyaları qəbul etməyə hələ hazır deyildirlər. Rəhbərlərin əksəriyyəti əvvəlki kimi kənardan maliyyə resurslarını cəlb etməyə və buna əsasən iqtisadi məsuliyyət daşımağa üstünlük verirlər.

Belə bir şəraitdə investisiya mexanizminin işə salınması üçün balanslaşdırılmış ilkin tədbirlər kompleksi qəbul etmək çox vacibdir. Belə tədbirlər aşağıdakı istiqamətlər üzrə yerinə yetirilməlidir.

Birincisi, dövlət öz fəaliyyətini daha da aktivləşdirməli və investisiya prosesinin təmin olunmasına nəzarəti gücləndirməlidir; ikincisi, banklar, iqtisadiyyatının real sektorunda bank və investisiya fəaliyyəti sahəsində təşkilati və institusional zəmin yaratmalıdırlar; üçüncüsü, qanunvericilik investisiya fəaliyyətini daha da stimullaşdırmaq üçün qanunvericilik baza təkmilləşməlidir. Eyni zamanda, sənaye müəssisələri və bankların effektiv qarşılıqlı əlaqəsi başa çatmış investisiya dövrünün həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir.

3. KREDİT RİSKİ

3.1 Dəyərin hərəkəti ilə bağlı iqtisadi münasibətlərin məcmusunda kredit münasibətləri. Kreditin formaları

Kredit – kreditor ilə borcalan arasında resursların yığılması və onların müəyyən şərtlərlə pul və ya əmtəə formasında müvəqqəti istifadəyə verilməsi ilə bağlı münasibətləri xarakterizə edən iqtisadi kateqoriyadır.

Kreditin inkişafı, onun haqqında elmi təsəvvürlərin genişləndirilməsi prosesində dəyər hərəkəti ilə bağlı iqtisadi münasibətlərin kimi kredit münasibətlərinin rolunun və onların iqtisadi təbiətinin araşdırılması zərurətini meydana çıxarmışdır. Bu kontekstdə, kredit, pul və maliyyə münasibətləri bir-birindən fərqlənir.

Kredit münasibətləri – kreditor tərəfindən könüllülük, müddətlilik, ödəmə, geri qaytarma və məqsədli istifadə şərtləri əsasında borcalana təqdim edilən müvəqqəti sərbəst ehtiyatların (maddi nemətlərin, malların və xidmətlərin, pul öhdəliklərinin, maliyyə vəsaitlərinin) yığılması ilə bağlı spesifik iqtisadi münasibətlərdir. Kredit münasibətlərinin subyektləri kimi dövlət, banklar, təsərrüfat subyektləri və kredit münasibətləri hissəsində əhali şəxsi istehlak üçün çıxış edirlər.

Pul münasibətləri – dəyər, tədavül, ödəniş, yığım (və ya əmanət), dünya pullarının funksiyalarını tam və ya qis-

mən yerinə yetirən müxtəlif növ pulların dövriyyəsi prosesini təmin edən pul öhdəliklərinin hərəkətidir.

Maliyyə münasibətləri – maddi nemətlərin və xidmətlərin yaradılması prosesində pul vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsi, habelə cəmiyyətin sosial problemlərinin həlli ilə bağlı iqtisadi münasibətlər sistemidir. “Maliyyə münasibətləri” – “pul münasibətləri”ndən daha dar anlayışdır. Onlar “pul münasibətləri”nin tərkib hissəsidir. Əgər pul münasibətləri pul funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı bütün iqtisadi münasibətləri əhatə edirsə, maliyyə münasibətləri istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı pul vəsaitlərinin hərəkətini müəyyən edir.

Pərakəndə ticarət əmtəə və pul tədavülü, nəqliyyat, məişət, kommunal, əyləncə və digər xidmətlərin ödənilməsi, onların bağışlanması və vərəsəlik zamanı pulun hərəkəti ilə bağlı pul münasibətləri maliyyə münasibətlərinə daxil deyildir.

Maliyyə-kredit münasibətləri bu münasibətlərin maliyyə və ya kredit komponentindən asılı olaraq müxtəlif pul vəsaitlərinin ödənişsiz və ya ödənişli əsaslarla formalaşması və istifadəsi ilə bağlı yaranır.

Pul, maliyyə və kredit münasibətləri həm ümumi, həm də xüsusi əlamətlərə malikdir ki, bu da onların yayılma sahəsini şərtləndirir.

Zahirən kredit müxtəlif formalarda təzahür edir. Kreditin forması – kredit münasibətlərinin spesifik təzahürüdür və onların təşkilinin mahiyyətini və xüsusiyyətlərini əhatə

edir. Kredit sövdələşməsinin subyektindən asılı olaraq kommersiya, dövlət, istehlak, ipoteka, lizinq və beynəlxalq kreditlərə bölünür.

Kommersiya krediti — müəssisələr tərəfindən bir-birinə verilən kreditdir. Kommersiya krediti malların satışını və onların cəmlənmiş mənfəətini sürətləndirmək məqsədi daşıyır. O, ödənişin təxirə salınması ilə malların satışı şəklində verilir. Kommersiya kreditinin həcmi ehtiyat kapitallarının, müəssisələrin və ticarət təşkilatlarının miqdarı ilə məhdudlaşır.

Əksər hallarda kommersiya krediti veksellə rəsmiləşdirilir. Veksel — veksel saxlayanın şərti pul öhdəliyi olan qiymətli kağızdır ki, müddəti çatdıqda veksel sahibinə müəyyən məbləğ ödənilməlidir.

Bank krediti — istənilən təsərrüfat subyektlərinə pul krediti şəklində kredit-maliyyə müəssisələri tərəfindən verilən kreditdir. Bank kreditləri qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlərə bölünür. Bank kreditinin istiqamətlər, müddətlər və kredit sövdələşmələrinin məbləğləri üzrə məhdudiyyətləri yoxdur. Bu, kreditin, müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin yığılması və onların qaytarılma, təcili, ödəniş və könüllü şəraitdə yenidən bölüşdürülməsi ilə bilavasitə bağlı olan əsas formasıdır. Bank krediti zamanı pul vəsaitləri dəyər hərəkətinin bütün mərhələlərində: pul vəsaitlərinin yığılmasından verilən ssudaların ödənilməsinə qədər, faizlər ödənilməklə iştirak edir. Bu səbəbdən pul öhdəliklərinin hərəkəti ilə bağlı olan kredit münasibətlərinin bu

formasını, eyni zamanda, pul münasibətlərinin əsas əlamətlərinə malikdir ki, bu da onların yayılma sahələrinin kəsişməsini təmin edir.

Dövlət krediti əslində dövlət kreditinə və dövlət borcuna bölünür. Birinci halda dövlətin kredit institutları iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarını kreditləşdirirlər. Dövlət krediti dövlətin qarşısında duran müxtəlif iqtisadi, siyasi, sosial məsələlərin həlli üçün çəkdiyi xərclərin maliyyələşdirilməsinin mənbələrindən biridir. İkinci halda dövlət büdcə kəsirinin və dövlət borcunun maliyyələşdirilməsi üçün kapital bazarında banklardan və digər kredit-maliyyə institutlarından pul vəsaiti götürür. Dövlət istiqrazları da əhali və hüquqi şəxslər tərəfindən alınır. İqtisadi ədəbiyyatda bəzən dövlət borcu dövlətin borcalan, əhalinin və özəl biznesin isə pul vəsaitlərinin kreditorları olaraq çıxış etdiyi kredit münasibətləri sistemini təşkil edən özünəməxsus dövlət krediti kimi nəzərdən keçirilir. Dövlət bu kredit formasından ilk növbədə dövlət büdcəsinin kəsirini ödəmək üçün istifadə edir. Dövlət kreditinin dövlət tərəfindən pul vəsaitlərinin dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün qaytarılma əsasında yığılmasından irəli gələn münasibətlər “maliyyə münasibətləri” anlayışına bənzəyir.

Bununla yanaşı, maliyyə münasibətləri sistemi əhəmiyyətli fərqlərə malikdir. O, başqa prinsiplərə əsaslanır və onun yayılma sahəsi kreditin bu formasının fəaliyyət sərhədlərindən xeyli genişdir. Maliyyə münasibətləri əmtəə

pul münasibətləri ilə şərtlənir və bu münasibətlərin tərəflərindən biri kimi çıxış edir. Onlar təkrar istehsal prosesində əmək xərclərinin və nəticələrinin ifadəsinin pul formasıdır. Maliyyənin inkişafı dövlət tərəfindən sistemin sosial-iqtisadi fəaliyyətinin ictimai funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır. Maliyyə həmçinin təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi müstəqilliyinə, kommersiya hesabatının təşkili üzrə fəaliyyətinə xidmət etmək məqsədi daşıyır. Məsələn, vergilərin ödənilməsi, dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi, büdcədən kənar fondların formalaşdırılması kimi bəzi maliyyə münasibətləri fiskal xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, könüllü prinsipin gözlənilməsindən danışmaq məqsəddə müvafiq deyil. Həmçinin, maliyyə münasibətlərinin əksəriyyəti müəyyən bir müddət sonra kreditora ekvivalent dəyərin qaytarılmasını nəzərdə tutmur. Pul axınlarının təşkili, maliyyə vəsaitlərinin formalaşması, bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi dövlət tərəfindən müəyyən edilir və tənzimlənir. Büdcə və büdcədən kənar fondların fəaliyyəti vasitəsilə təsərrüfat subyektlərinin ödəniş və ayırmaları, bir qayda olaraq ictimai münasibətlərin tamamilə başqa iştirakçılara yönəldilir.

İstehlak krediti pərakəndə mağazalar vasitəsilə ödənişin təxirə salınması və ya istehlak məqsədləri üçün bank kreditlərinin verilməsi formasında malların satışı şəklində həyata keçirilir. Belə kreditlər hissə-hissə ödənilir. İstehlak kreditinin istifadəsi üçün, bir qayda olaraq, yüksək real faiz (illik 30 %-ə qədər) hesablanır. İstehlakçılara lombardların

kreditə də aiddir. O, daşınar əmlakın, o cümlədən qiymətli daşlar və metallar girov qoyulan əmlakın dəyərinin 50%-dən 80%-dək məbləğində üç ayadək müddətə verilir. Əgər ssuda vaxtında ödənilmirsə, lombarda təhvil verilmiş əşyalar satılır, əldə edilən vəsait isə borcun ödənilməsinə sərf olunur.

İpoteka krediti — daşınmaz əmlakın (torpağın, binaların) girovu ilə uzunmüddətli kreditlər şəklində verilir. Bu cür kreditlərin verilməsi üçün alət banklar və müəssisələr tərəfindən buraxılan ipoteka istiqrazlarıdır. İpoteka krediti mənzil tikintisində, kənd təsərrüfatında əsas fondların yenilənməsi üçün istifadə olunur.

Lizinq krediti — icarəyə verən subyekt üçün mülkiyyət hüququnu qoruyarkən maşın və avadanlıqların, nəqliyyat vasitələrinin və ona uyğun uzunmüddətli icarəyə verilməsidir. Bu, maliyyə və əməliyyat lizinq kreditinə bölünür. Maliyyə lizinq krediti zamanı texniki vasitələr onların amortizasiya müddəti ərzində verilir; müqavilənin əməliyyat müddəti istehsal vasitələrinin xidmət müddətindən qısadır.

Beynəlxalq kredit — beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində ssuda kapitalının hərəkətidir. Özəl şirkətlər, dövlətlər, beynəlxalq və regional təşkilatlar kreditörlər və borcalanlardır. Beynəlxalq kredit əmtəə və ya pul (valyuta) şəklində verilir. Pul şəklində verilən və uzunmüddətli xarakterə malik olan kreditlər xarici borclar adını almışdır. Beynəlxalq kommersion krediti tez-tez firma krediti kimi çıxış edir. Bu zaman bir ölkənin ixracatçısı olan firma baş-

qa bir ölkənin idxalçısına ödənişin təxirə salınmasını təqdim edir.

Kreditlərin verilməsi əksər bankların ən vacib funksiyalarından biridir. Kreditlər təsərrüfat subyektlərinin uzunmüddətli və cari aktivlərinin yaradılması və hərəkəti, müxtəlif növ proqram və layihələrin, istehlak və digər fiziki şəxslərin ehtiyaclarının reallaşdırılması ilə bağlı məqsədlər üçün verilir. Məhz bu səbəbdən kredit riski bank risklərinin mühüm növlərindən biri kimi bank strukturlarının əsas diqqətini cəlb edir.

Azərbaycan Respublikasında kredit əməliyyatlarının aparılması qaydası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Banklar, İpoteka haqqında Qanunlar və digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Kommersiya bankları da kreditləşmə subyekti olan müştərilərə qanunvericiliyin tələbinə uyğun kredit verirlər.

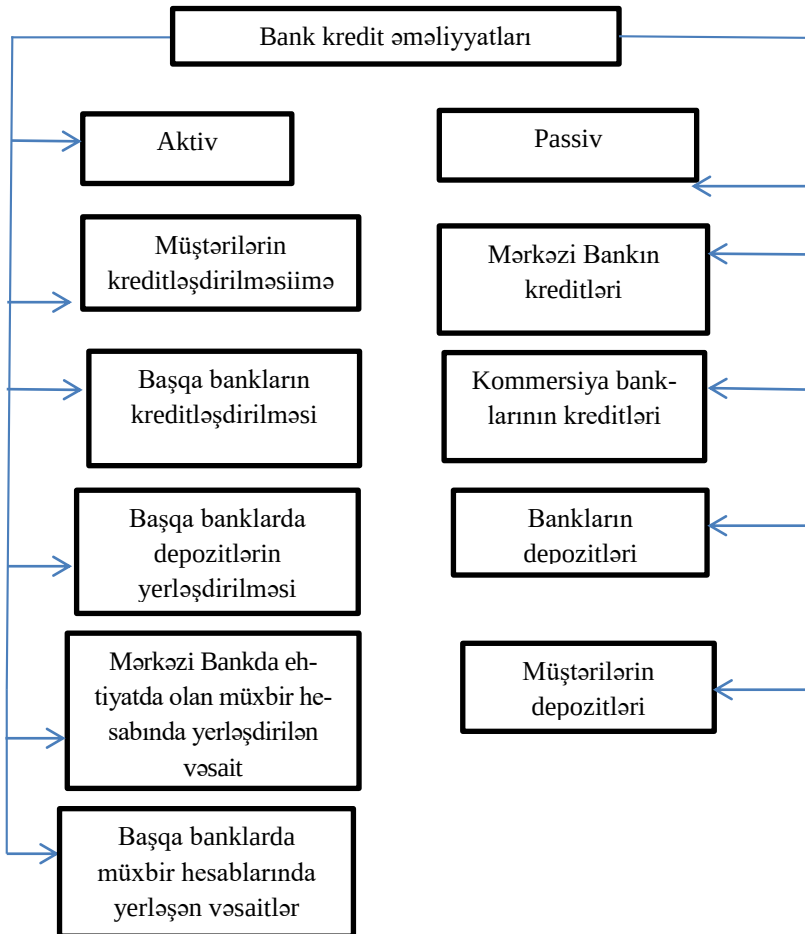
3.2. Kredit riskinin növləri

Kredit riski — müştərinin öz maliyyə öhdəliklərini ödəməməsi və ya vaxtı keçmiş ödəniş nəticəsində itkilərin yaranması imkanındır. Kredit riskinə həm kreditor (bank), həm də kredit götürən (müəssisə) məruz qalır.

Bankın itkiləri (zərərləri) bankın kredit riskinin kəmiyyət ifadəsi kimi çıxış edir. Kredit əməliyyatları bank işində xüsusi yer tutduğu səbəbindən kredit riskinin idarə edilməsi bankın fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir göstərir.

Kredit riski, ilk növbədə, maliyyə resurslarının idarə

edilməsi ilə bağlı iqtisadi risk kimi müəyyən edilir. Bununla yanaşı, iqtisadi risklərin digər növlərindən fərqli olaraq, onun spesifik bir xüsusiyyəti kreditin hərəkətindən asılılığıdır (bax: şəkil 3.1.).

Şək. 3.1. Bank kredit əməliyyatlarının növləri

Bank, kredit müqaviləsinə əsasən nəzərdə tutulmuş məbləğə və şərtlərlə başqa şəxsə pul vəsaiti verməyi, kredit alan isə krediti qaytarmağı və ondan istifadə üçün faizləri ödəməyi öhdəsinə götürürürlər.

Kredit müqaviləsi üzrə öhdəliklərin icrası pulun zəmanətli depoziti, qaytarılmama riskinin kredit verən tərəfindən sığortalanması, kredit verənə hüquqi titulunun ötürülməsi, daşınmaz və daşınar əmlakın girovu, zəmanətlik, zəmanət və digər üsullarla təmin edilə bilər.

Banklar sərəncamında olan pul vəsaitləri ilə aktiv və bu cür vəsaitlərin mənbələrinin formalaşdırılması zamanı isə passiv kredit əməliyyatları həyata keçirirlər. Bank, həmçinin fərdi əmanətçilərin və müəssisələrin hesablaşma, cari, depozit və digər hesablara pul vəsaitlərini cəlb edir ki, bu da öz növbəsində kredit xarakterinə malikdir, çünki geri qaytarma, təcillilik, ödəniş və könüllülük prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Bu zaman bank öz müştərilərindən borc alan qismində çıxış edir.

Aktivlər kredit riskinin dərəcəsindən asılı olaraq yeddi qrupa bölünür: risk dərəcəsi 0 % olan birinci qrup, ikinci qrup – 20 %, üçüncü qrup – 35 %, dördüncü qrup – 50 %, beşinci qrup – 75 %, altıncı qrup – 100 %, yeddinci qrup – 150 %.

Onlar kredit riskinin məcmu və fərdi növlərini fərqləndirirlər. Bankın kredit portfeli səviyyəsində *məcmu kredit riski* bank tərəfindən verilmiş kreditlərin ümumi həcmnin

bütün kredit portfelinin keyfiyyət mövqelərindən qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bank portfeli formalaşdırmaqla kredit əməliyyatlarının gözlənilən gəlirliliyini onlar üçün münasib risk səviyyəsində maksimuma çatdırmağa çalışır. Bu tələblərə cavab verən portfel səmərəli portfel adlanır. Səmərəli portfelin formalaşdırılması, kreditlərin müxtəlif kateqoriyaları üzrə ödənilməmiş ödənişlərin həcmi xarakterizə edən bir sıra göstəricilərin hesablanması əsasında aparılan ümumi kredit riskinin təhlilini tələb edir. Fərdi kredit riski hər bir kredit səviyyəsində ayrıca borcalana xas olan riskin məbləğini xarakterizə edir. Fərdi risklərin təhlili kommersiya, siyasi, sosial və digər xarici amillərin təsirini nəzərə alan müxtəlif hesablama üsullarının yaradılmasını tələb edir.

Yaranma sahəsindən asılı olaraq, kredit riski bankın müştərisinin fəaliyyətində yaranan borcalanın riskinə, bankın özünün fraksiyalaşdırılması ilə bağlı kredit məhsulunun riskinə, bankın və borcalanın xarici mühitinə dəyişmə riskinə bölünür.

Borcalan tipinə əsasən üç növ kredit riski ayrılır: xarici kreditləşmədə yaranan ölkə riski; ölkə daxilində səhmdar cəmiyyətlərin, müəssisələrin, firmaların, bankların, ictimai təşkilatların və digər hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində olan hüquqi şəxslərin kreditləşmə riski; ölkə daxilində əhali ilə bank tərəfindən kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsində yaranan fiziki şəxslərin kreditləşmə riski.

Sadalanan növlərin hər biri də alt növlərə bölünə bilər. Məsələn, meydana gəlmə xarakterindən asılı olaraq, mənəvi, biznes, kredit riskinin maliyyə növləri, həmçinin təminat riski fərqləndirilir. Bir qayda olaraq, onlar konkret borcalanın fəaliyyət sahəsinə daxildir. Mənəvi risk mənfi biznes nüfuzuna malik müştərilərə xasdır. Biznes (işgüzar) riski, müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi və məhsullarını satdığı sənayenin inkişafı barədə məlumatlar əsasında qiymətləndirilir. Maliyyə riski sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin və ödəmə qabiliyyətinin təhlili zamanı aşkar edilir. Müəssisənin balans strukturunun keyfiyyətinin müəyyən edilməsi üçün meyarlar kimi cari likvidlik göstəricilərindən, öz dövriyyə vəsaitləri ilə təminat əmsalından, gəlirlilik, dövriyyəlik göstəricisindən, müəssisənin əmlakının tərkibindən və strukturundan istifadə edilir. Fiziki şəxslər üçün onların gəlirlərinin səviyyəsi və sabitliyi aydınlaşdırılır. Təminat riski girov qoyulmuş əmlakın aşağı likvidliyi və ya artıq ödənilmiş girov dəyəri ilə əlaqədar yaranacaq təhlükə ilə səciyyələnir. Bundan başqa, bu qrupda bankın ümumi kredit fəaliyyətinə xas olan riskləri də qeyd etmək lazımdır: struktur-prosessual, fərdi, texnoloji, kreditlərlə qanunsuz manipulyasiyalar, kreditin əlçatanlığı, vaxtından əvvəl ödəniş.

Dar çərçivədə struktur-prosessual xarakterli risklər bank kredit siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi prosesində meydana çıxan yanlışlıqlarla bağlıdır. Onlar daha dar mənada bankın kredit prosesinin təşkili problemlərinə

toxunur. Fərdi risklər kredit mütəxəssislərinin qiymətləndirilməsi və seçilməsi, onların müəyyən vəzifələrə təyin edilməsi və bank işçilərinin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması zamanı yanlış qərarların qəbul edilməsi ilə xarakterizə olunur. Bank rəhbərliyi heyətinin inkişaf və motivasiyası, bank işçilərinin ixtisasının artırılması məsələlərinə kifayət qədər diqqət yetirmədiyi bir şəraitdə risklərin bu yarımqrupunun kredit riskinin ümumi həcminə təsiri mütəmadi olaraq artır.

Bankın rəhbər işçilərinin kredit mütəxəssislərinin iş yerlərinin texniki təminatını, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edilməsini nəzərdə tutan əlverişli əmək şəraitinin yaradılması problemlərindən öz-özünə ayrılması texnoloji risklərin yaranmasına səbəb olur.

Uçotun zəruriliyi ilə yanaşı artmaqda olan kreditlərlə qanunsuz manipulyasiya risklərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, bəzi kredit işçilərinin öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirməməsi banka həm mənəvi, həm də maddi ziyan vura bilər.

Kreditin əlçatımlığı riski kreditorların verilməsi üçün kreditorun vəsaitinin olmaması və ya bankın ona müraciət edən bütün borcalanların kreditləşdirilməsinə olan tələbatını ödəmək istəməməsi ilə xarakterizə olunur.

Kredit üzrə *vaxtından əvvəl ödəniş riski* kreditin vaxtından əvvəl ödənilməsi ilə bağlıdır. Bunun nəticəsində bank qaytarılmış məbləği daha aşağı bazar dərəcəsi ilə yenidən investisiya etmək məcburiyyətində qala bilər ki, bu zaman gözləniləndən daha az gəlir əldə olunur.

Əməliyyatın növündən asılı olaraq kredit riski ssuda, lizing, faktoring əməliyyatları, bank zəmanətlərinin və zəminliklərin təqdim edilməsi, veksellərdən istifadə ilə sövdələşmələrin bağlanması zamanı yaranan risklərə bölünür.

Borcalanın hərəkətlərinin xarakterindən asılı olaraq, hadisələrin inkişafının müxtəlif variantlarına baxmaq olar: borcalanın faizlərdən və (və ya) əsas borcun ödənilməsindən imtina etməsi, kreditdən məqsədli istifadə edilməməsi, bank nəzarətinə mane olma və kredit müqaviləsinin şərtlərinin digər pozuntuları.

Risk dərəcəsindən asılı olaraq, üç risk səviyyəsi qruplaşdırılır: yüksək, orta, aşağı. Riskin dərəcəsini daha dəqiq müəyyən etmək lazım olduqda, hər bir səviyyə alt səviyyələrə ayrıla bilər.

Riskin idarə olunma dərəcəsindən asılı olaraq, bankın mütəxəssisləri tərəfindən mövcud olan lokallaşdırılmış (aşkar edilmiş və nəzarət olunan) risklər və lokallaşdırılmamış risklər (idarə olunma imkanları əhəmiyyətli dərəcədə məhdud olan risklər) fərqləndirilir.

Bank kredit riskinin yuxarıdakı təsnifatı nəinki onun məzmunu ilə bağlı ən vacib məsələlərə toxunur, həm də onun idarə edilməsinin bəzi ümumi aspektlərini nəzərə alır. Bununla yanaşı təcrübə göstərdiyi kimi, bankların əsas problemləri, məhz aktiv ssuda əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır.

3.3 Bank risklərinin başvermə səbəbləri və kredit riskinin amilləri

Bank kredit riski iki aspektdə nəzərdən keçirilə bilər:

- kreditlər üzrə ödənilməmənin potensial təhlükəsi kimi;
- bankın aktivlərinin dəyərinin itməsi və zəmanət öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi ehtimalını əks etdirən kredit fəaliyyətinin situativ xarakteristikası kimi.

Bankın risklərinin artmasının əsas səbəbləri əməliyyat uğursuzluqları, müştərilərə xidmətin keyfiyyətinin aşağı olması, öz öhdəlikləri üzrə cavab verə bilməməsi, kreditə olan tələbi ödəyə, həmçinin bank böhranını təmin edə bilməməsidir.

Bank risklərinin səviyyəsinin azaldılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən aşağıdakı iqtisadi normativlər müəyyən edilmişdir:

- yeni yaradılan (yenidən təşkil edilən) bank üçün nizamnamə fondunun minimum məbləği;
- nizamnamə fondunun həftəlik hissəsinin son ölçüsü;
- mövcud bank üçün öz vəsaitlərinin (kapitalının) minimal məbləği;
- likvidlik standartları;
- kapitalın kafilik normativləri;
- bir müştəriyə düşən maksimum risk ölçüsü (bir-birinə bağlı müştərilər qrupu);
- böyük risklərin maksimum ölçüsü;

- bir insayder və əlaqədar şəxslər üçün maksimum risk ölçüsü;
- daxili və əlaqəli şəxslər üzrə risklərin maksimal ölçüsü;
- bankın investisiya fəaliyyətində iştirak normativi;
- valyuta riskinin normativi (açıq valyuta mövqeyi);
- bir kreditor (əmanətçi) üçün maksimum risk ölçüsü;
- öz veksel öhdəliklərinin maksimum ölçüsü;
- fiziki şəxslərin cəlb etdiyi vəsaitlərin maksimal məbləği;
- cəlb olunmuş fiziki şəxslərin vəsaitlərinin və bankın aktivlərinin məhdud risklərlə nisbətinin normativi.

Kredit təşkilatının öz vəsaitlərinin miqdarı üzərində itkiləri aşdığı bir şəraitdə bankın öz kapitalı mənfəətlə əlaqədar fəaliyyət kəsb edir ki, bu da bankın gələcək fəaliyyətini təhlükə altına qoyur. Kredit riski bankın digər riskləri ilə sıx bağlıdır, onun tərkib elementləri digər bank risklərinin struktur elementlərinə tətbiq etmək, onların sıx qarşılıqlı əlaqə və şərtləndirilməsini təmin etmək xüsusiyyətinə malikdir. Bununla yanaşı, kredit riskinin həcmi yalnız bank risklərinin bu növünə xas olan spesifik amillərin təsir qüvvəsindən asılıdır.

Bank kredit riski amili — bankın aktivlərinin xarakterini və yaranma sahəsini müəyyən edən dəyərinin mümkün itkisinə səbəb olur.

Kredit əməliyyatlarının aparılması və riskin idarə olunmasının təşkili zamanı bir sıra amillər nəzərə alınmalıdır.

Ümumiyyətlə, bu aspektdə amillər iki böyük qrupa bölünür: xarici (makro və mezosəviyyəsinə) və daxili (xüsusi borcalan səviyyəsinə). Bundan əlavə, amillərin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsirinin xarakterindən asılı olaraq, onların birbaşa və dolaylı təsir amillərini ayırmaq lazım gəlir.

Bank kredit riskinin miqdarına təsir edən amillərin qruplaşdırılması zamanı riskin təhlili səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada iki səviyyə fərqləndirilir: konkret olaraq kredit sövdələşməsinin səviyyəsi və bankın kredit portfelinin səviyyəsi. Birinci əlamətə əsasən, bank kredit riskinin amilləri aşağıdakı növlərə bölünür:

- fiziki şəxslərin kreditləşməsində fərdi kredit risklərinin amilləri əsas götürülür. Onlara iqtisadi vəziyyət, borcalanın maddi vəziyyəti, borcalanın kredit tarixçəsi, kredit təminatının keyfiyyəti, borcalanın sosial vəziyyəti, kredit müqaviləsinin şərtləri və şəxsi amillər aiddir;
- hüquqi şəxslərin kreditləşdirilməsində fərdi kredit risklərinin amilləri əsas götürülür. Onlara iqtisadi vəziyyət, borcalanın maliyyə vəziyyəti, borcalanın kredit tarixçəsi, kredit təminatının keyfiyyəti, borc alan müəssisənin menecmentinin keyfiyyəti, kredit müqaviləsinin şərtləri və şəxsi amillər aiddir.

İkinci əlamətə əsasən bankın (kredit portfelinin) ümumi kredit risk amilləri müəyyən edilir. Bunlara Mərkəzi Bankın iqtisadi vəziyyəti, pul-kredit siyasəti, təhlil olunan

bankın kredit siyasəti, şəxsi amili daxildir.

Bank kredit riski amillərinin təhlili zamanı borcalanın təsərrüfat fəaliyyəti, bankın kredit siyasəti və sahənin, regionun, bütövlükdə dövlətin ümumi iqtisadi vəziyyəti sahəsində olan səbəbləri ayıraraq sistemlilik, komplekslilik prinsiplərinə riayət etmək lazımdır.

Bank kredit riskinin spesifikasiyasını və Azərbaycan Respublikasının müasir inkişafının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, kredit riskinin təhlili borcalanın kredit qabiliyyəti ilə bağlı amillərdən başlamaq məqsəduyğundur. **Kredit qabiliyyəti** — borcalanın bankla kredit münasibətlərinə girməyə və bank kreditləşməsinin əsas prinsiplərinə uyğun hərəkət etməyə hazır olması qabiliyyətidir.

Borcalanın reputasiyası, gəlir əldə etmək qabiliyyəti, kreditin təminatı, ümumi iqtisadi şərtlər kreditin reytingini, yəni kredit riskini müəyyən edən amillər kimi nəzərdən keçirilir.

Kreditləşmənin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: qaytarma, təcillilik, kreditin ödənilməsi və könüllü kredit sövdələşməsi. Kreditləşmə prinsipləri kimi, həmçinin məqsədli təyinat üzrə kreditdən səmərəli istifadə prinsiplərini, eləcə də borcalanın keyfiyyət prinsiplərini nəzərdən keçirmək olar ki, bu da bankların potensial müştərilərə qarşı daim artan tələbləri ilə şərtlənir.

İnvestisiya krediti üçün təqdim olunan ərizələr üzrə kreditin verilməsinə yekun olaraq aşağıdakı əks olunmalıdır:

- investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin yetərliliyinin təhlili;
- müştəri tərəfindən təqdim olunan biznes - planın reallığının təhlili;
- konkret bir regionda investisiya mühitinin təhlili;
- kredit ödəmə mənbələrinin təhlili.

Zərərlə işləyən müəssisə tərəfindən kredit üçün ərizə təqdim edildikdə, kreditin verilməsi üzrə rəydə rentabelli işə çıxma üzrə təqdim edilmiş proqramın reallığının qiymətləndirilməsi göstərilməlidir.

3.4. Kredit riskinin idarə edilməsi

İstənilən bankın kredit portfeli və portfelin keyfiyyəti digər bank xidmətlərinin keyfiyyətindən daha çox bankın riskinin və etibarlılığının qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyətli olması səbəbilə fərqlənir. Bu, bankın gəlirinin əsas hissəsini kredit əməliyyatlarından əldə etməsi ilə bağlıdır. Məhz bu, kredit riskinin minimallaşdırılmasının, yəni kredit üzrə ödənilmə riskinin, bankın və müştərinin qarşılıqlı fəaliyyəti prosesində əhəmiyyətini müəyyən edir. Bir qayda olaraq, borcalanlar tərəfindən kredit borclarının ödənilməməsi banklara böyük ziyan gətirir və kredit müəssisələrinin, təsisatlarının müflisləşməsinin xüsusi səbəblərindən birinə çevrilir.

Bankın kredit riskinin minimallaşdırılması üçün geri qaytarılmayan ödənişinin risk dərəcəsinə əhəmiyyətli təsir edən aşağıdakı amillərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

- iqtisadiyyatda dəyişikliklərə həssas olan hər hansı bir sahədə bankın kredit fəaliyyətinin konsentrasiyasının, təmərküzləşməsinin dərəcəsi;
- müəyyən çətinliklər yaşayan müştərilərə düşən kreditlərin və digər bank müqavilələrinin xüsusi çəkisi;
- bankın fəaliyyətinin, portfeli formalaşdıran yeni, az öyrənilmiş kreditlərə konsentrasiyası və təmərküzləşməsi;
- portfeli formalaşdıran kreditlərin verilməsi üzrə bankın siyasətində dəyişikliklərin edilməsi;
- yeni və yenidən cəlb edilmiş müştərilərin xüsusi çəkisi;
- qısa müddət ərzində çox sayda yeni xidmətin tətbiq edilməsi;
- bazarda çətinliklə reallaşdırılan və ya sürətli təminatla məruz qalan dəyərlərin girov kimi qəbul edilməsi.

Borcalanların kreditləşməsi riski aşağıdakılardan asılıdır:

- təqdim olunan kreditin növündən və təminatından;
- kreditlərin xüsusiyyətlərindən (bank, dövlət, kommersiya, sığorta şirkətlərinin və fiziki şəxslərin krediti);
- debitorların növlərindən (kənd təsərrüfatı, sənaye, kommunal, fərdi);
- istifadə istiqamətlərindən (istehlak, sənaye, dövrü vəsaitlərinin formalaşması, investisiya, mövsümi, müvəqqəti maliyyə çətinliklərinin aradan qaldırılması, aralıq, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar, idxal və ixrac);

- ölçülərdən və həcmdən (kiçik, orta, böyük);
- təqdim üsullarından (açıq hesablardan istifadə köməkliyi ilə).

Bankın fəaliyyətinin sabitliyini və dayanıqlığını təmin etmək, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarını qorumaq məqsədi ilə bankın aktivləri üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyat formalaşdırılır. Bankın bütün növ aktiv əməliyyatları üzrə yaradılan ehtiyatları onlar hüquqi və fiziki şəxslərə bütün növ kreditlər, lizinq, veksellərin uçuotu, faktoring, banklararası kreditlər, verilmiş bank zəmanətləri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə aid edilən kredit ayırımlarını özündə ehtiva edir. Ehtiyat həm milli, həm də xarici valyutada yaradıla bilər. O, kredit borcunun məbləğindən və risk qrupundan asılı olaraq tənzimlənir. Kredit riskinin dörd qrupu vardır:

- standart;
- substandart (qismən şübhəli);
- şübhəli;
- ümitsiz.

Kredit risklərinin təsnifat qiymətləndirilməsi borcalanın borcunu qaytarmaq qabiliyyətindən, onun qaytarılma təminatının mövcudluğundan, gecikdirilmiş borcun müddətindən asılı olaraq həyata keçirilir.

Borcalanın borcunu qaytarmaq qabiliyyəti maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsindən ibarətdir. Qaytarılma təminatının mövcudluğu onun dəyəri və girovun likvidliyi və ya etibarlılığının və zəmanətlərin təmin edilməsi ilə müəyyən

edilir. Girovun dəyərinin kreditin həcmi üzərində dəfələrlə artıq olması tövsiyə olunur. Zəminlik və zəmanətlər zəminin əmlakının girovu ilə təmin edilməlidir. Girov müqaviləsi mütləq rəsmiləşdirilir. Təminatdan asılı olaraq təmin edilmiş, kifayət qədər təmin edilməmiş və təminatsız kreditlər fərqləndirilir.

Təminatlı kredit yüksək likvidli girovla təmin olunur, onun satışı şübhə doğurmur, eləcə də kreditin və onun faizləri üzrə ödənilməsinə təmin edir.

Kifayət qədər təmin edilməmiş kreditlər yüksək likvidli girov şəklində qismən təminata malikdir (dəyəri 100 %-dən az, lakin kreditin və onun faizlərinin 70 %-dən çoxu).

Təminatsız kreditlərin yüksək likvidli girov şəklində təminatı yoxdur və ya girovun bazar dəyəri kreditin və onun faizinin məbləğinin 70 %-dən az hissəsini təşkil edir, onların həyata keçirilməsi qabiliyyəti isə şübhə doğurur.

Bu baxımdan risk qrupları üzrə ehtiyat məbləğinin hesablanması həyata keçirilir.

Standart kreditlərə kredit məbləğinin və faizlərin vaxtında qaytarılacağına şübhə doğurmayan sabit maliyyə vəziyyəti olan borcalanlara ayrılmasını daxil edirlər. Müstəsna hallarda bir dəfədən çox olmamaq şərti ilə uzadılmaya (prolonqasiyaya) icazə verilir və ehtiyat yaradılır.

Substandart kreditlərə 90 günə qədər gecikdirilmiş təminatlı kreditlər aiddir. Ehtiyat ümumi borc məbləğinin 30%-i həcmində yaradılır.

Şübhəli kreditlər aşağıdakılardır:

- 91 gündən 180 günə qədər vaxtı keçmiş təminatlı kreditlər;
- 90 günə qədər gecikdirilmiş kifayət qədər təminatlı kreditlər;
- şübhəli borclara, aid edildiyi andan 90 günə aid edilən müddətli və uzadılmış kreditlər;
- 90 gündən artıq şübhəli borclara aid edilmiş müddətli və uzadılmış kreditlər.

Ehtiyat ümumi borc məbləğinin 50 %-i həcmində hesablanır.

Ümidsiz kreditlərə 180 gündən artıq gecikdirilmiş bütün kreditlər, 90 gündən artıq gecikdirilmiş təminatsız kreditlər, borcalanın müəyyən edilmiş qaydada iqtisadi cəhətdən müflis müştərilərə və iflaslara verdiyi kreditlər aiddir. Ehtiyat ümumi borc məbləğinin 100 %-i həcmində hesablanır. Bu aspektdə ehtiyat dördüncü risk qrupunun kredit borcunun silinməsi üçün istifadə olunur.

Kredit riskinin qiymətləndirilməsi yaradıcı prosesdir, bank işçilərindən bilik və bacarıqlar, analitik təfəkkür, borcalanın cari təsərrüfat fəaliyyətini və maliyyə vəziyyətini müəyyən etmək və qiymətləndirmək, kreditləşmə prinsiplərinə riayət etmək, borcalanın gələcək vəziyyətini proqnozlaşdırmaq bacarığını tələb edir. Kredit işçisi konyunktur, riskin ehtimal dərəcəsinin böyüklüyü haqqında mövcud məlumatlara əsasən, riskli kapital qoyuluşunun variantlarını işləyib hazırlamağa, gözlənilən mənfəəti və riskin məb-

ləğini müqayisə etməklə, onların optimallığını qiymətləndirməyə qadir olmalıdır [19]. Bu, risklərin idarə edilməsi strategiyasını, üsullarını və eləcə də risk dərəcəsini azaltmaq yollarını düzgün seçməyə imkan verir.

Beləliklə, bank fəaliyyətində kredit riski iqtisadi subyektlərin kreditləşməsi prosesində yaranır. Kredit riskinin idarə edilməsi bankın kredit riskinin göstəricilərinin azaldılması məqsədilə idarəetmə subyektinin (borcalanların kreditləşdirilməsi üzrə rəhbərliyi və fəaliyyətini həyata keçirən bankın əməkdaşları) idarəetmə obyektinə (kredit riskinə, kredit əməliyyatlarına cəlb olunmuş əməkdaşların fəaliyyətinə) mütəşəkkil təsiri kimi müəyyən edilə bilər. Bankın kredit riski borcalanın xüsusi riskini və portfelin riskini əhatə edir. Bank risklərinin strukturunda kredit riskinin əhəmiyyəti bankın həyata keçirdiyi kredit əməliyyatlarının miqyasından asılıdır. Bankların fəaliyyətinin spesifikasiyi əsasən cəlb edilmiş resurslar üzrə vəsaitlərin yerləşdirilməsi və bu istiqamətdə fəaliyyətin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Kreditlərin, xüsusilə böyük kreditlərin qaytarılmaması, bankı müflisləşməyə gətirib çıxara bilər. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin bank sistemlərində böhranların təhlili (ABŞ-da başlayan 2008-ci il İpoteka böhranı) göstərir ki, bankların problemlili olmasının dərin səbəbləri riskli kredit siyasətinin həyata keçirilməsinin nəticəsi kimi vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi olan kredit riskinin reallaşması ilə bağlı-

dır. Bankların müflisləşməsinin əsas amillərindən biri aktivlərin keyfiyyətinin aşağı olması, problemli kreditlərin vaxtında aşkarlanmaması və nəzarətin zəif olmasıdır. Bu hal bank risklərinin strukturunda kredit riskinin əhəmiyyətinin yüksək dərəcəsini müəyyən edir. Kredit riskinin idarə edilməsi istənilən kommersiya bankının fəaliyyətinin və inkişafının zəruri hissəsidir.

3.5. Kredit riskinin idarə edilməsi sisteminin qurulması prinsipləri. Prosesin mərhələləri

Bank, yaranmış reallıqlarda qeyri-sabit, qeyri-mükəmməl, bir çox hallarda isə ziddiyyətli qanunvericiliklə uğurlu kreditləşmə üçün kredit riskinin idarə olunmasının aydın və vacib olan çevik sistemini işləyib hazırlamalı və tətbiq etməlidir. Bu sistemin əsas zəmini bankın Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş, kreditləşdirmə standartları və konkret təlimatlara uyğun, idarəetmənin bütün səviyyələrində işçilərin iştirak etdiyi düşünülmüş kredit siyasətidir.

Kredit riskinin idarə edilməsi sisteminin əsas elementləri aşağıdakılardır:

- kredit fəaliyyətinin təşkilatı təminatı;
- limitlərin müəyyən edilməsi;
- kredit təklifinin qiymətləndirilməsi və borcalanın kredit qabiliyyətinin təhlili;
- kredit riskinin səviyyəsi üzrə kreditlərin sıralanması (reytinqin müəyyən edilməsi) və müəyyən edilmiş

limitlərlə tutuşdurulması;

- kreditlər üzrə mümkün itkiləri nəzərə alaraq faiz dərəcəsinin müəyyən edilməsi;
- kredit qərarlarının qəbulu — kreditlərin avtorizasiyası zamanı səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi;
- kredit monitorinqi;
- kredit portfelinin idarə edilməsi və problemli kreditlərin bərpası.

Kredit riskinin idarə edilməsi üzrə effektiv bank sisteminin qurulmasının açarı borcalanla fərdi münasibətlərin düzgün qiymətləndirilməsində və nəzarətində, həmçinin kredit portfelinin idarə edilməsinə ehtiyatlı və baxımlı yanaşmadadır. Eyni zamanda, mühafizəkar yanaşma metodologiyasının özü bəzi hallarda kifayət qədər universal olur və milli iqtisadiyyatın şərtlərinə uyğun olaraq kredit riskinin idarə edilməsi prosedurlarının işlənib hazırlanması üçün təməl yaradır.

Kredit riskinin effektiv idarə edilməsi sisteminin yaranmasının əsas amili ayrı-ayrı kreditlərin bağlanması, təhlili, qərar qəbul edilməsi və monitorinqi üçün standart təlimatların tətbiqi yolu ilə vahid kreditləşdirmə mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Kredit portfelinin idarə edilməsi — mövcud risklərin bütün növlərinin müəyyən edilməsini və bankın qəbul etməyə hazır olduğu maksimal səviyyədə müəyyənləşdirilməsini tələb edən ali rəhbərliyin funksiyasıdır. Vahid kreditləşmə mədəniyyətinin inkişafı, vahid

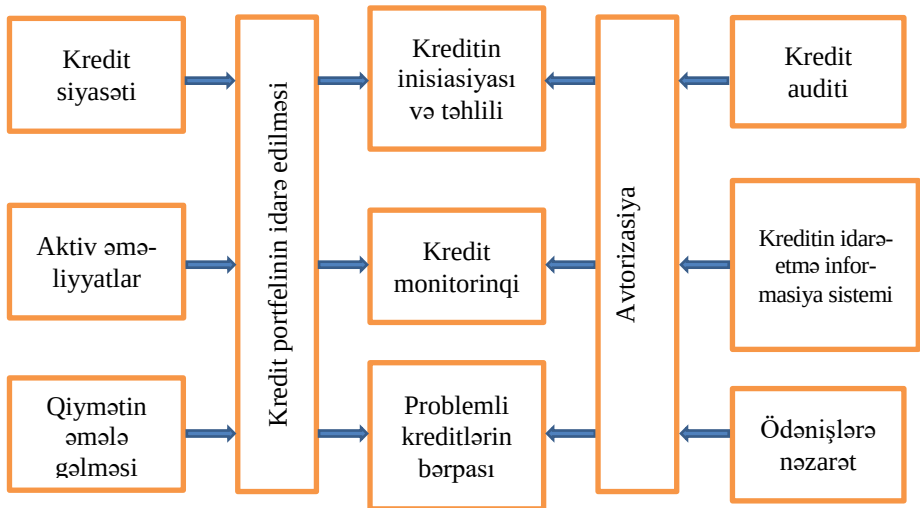
kredit təlimatlarının və riskin idarə edilməsinə yanaşmaların tətbiqi, riskin yolverilən son hədd dərəcəsinin müəyyən edilməsi rəsmi təsdiq edilmiş kredit siyasətinin elementləridir.

Bankda vahid kredit mədəniyyətini aşağıdakı amillər formalaşdırır:

- vahid kredit siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, kreditləşmə standartlarının tətbiqi və onların təlimatlarının həyata keçirilməsi;
- bank əməkdaşlarının standartları və təlimatları öyrənməsi;
- fəaliyyətin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və bankın kredit siyasətinin prinsiplərinə uyğun fəaliyyət nəticələrinə əsaslanaraq əməyin ödənilməsinin ölçülərinin müəyyən edilməsi;
- bank üçün “məqbul” kredit parametrlərinin işlənilib hazırlanması;
- bütün kreditlər üçün məcburi analitik prosedurların göstərilməsi;
- bütün kredit müqavilələri üçün səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi, razılaşdırılması və təsdiqi — avtorizasiya prosedurlarının müəyyən edilməsi;
- kredit monitorinqi üçün əsas tələblərin müəyyən edilməsi.

Kredit portfelinin idarə edilməsinə bu yanaşmanın həyata keçirilməsinin ümumi şərtləri isə aşağıdakılardır:

- xüsusi borcalan və borcalan qrupları üçün bankdaxili kredit limitlərinin müəyyən edilməsi;
- ayrı-ayrı borcalanların risk səviyyəsini əks etdirən kredit reytingləri ilə bağlı kredit risklərinin təhlili formasının işlənib hazırlanması;
- müxtəlif sahələr üzrə kreditləşmənin diversifikasiyası;
- aşağı riskli prioritet sahələrin müəyyən edilməsi;
- yüksək riskli sahələrə münasibətdə kredit siyasətinin sərtləşdirilməsi;
- kreditlər üçün qiymət siyasətinin hazırlanması.

Şək. 3.2. Kredit riskinin idarə edilməsi prosesi

Şəkil 3.2.-də kredit riskinin idarə edilməsi prosesinin yuxarıda sadalanan sahələrin həyata keçirilməsinə yönəlmiş əsas mərhələləri sxemdəki şəkildə təqdim olunur. O, kredit portfelinin idarə edilməsi, “Bank — müştəri” münasibətlərinin idarə edilməsi və idarəetmə nəzarəti kimi üç tərkibə bölünür.

Kredit riskinin idarə edilməsi sistemi, ali bank rəhbərliyinin müəyyənləşdirdiyi kredit portfelinin idarə edilməsi strategiyasının bir hissəsi kimi aşağıdakı üç komponenti özündə birləşdirir:

1. Bankın kredit fəaliyyətinin çərçivəsini özündə əks etdirən kredit siyasəti;

2. Sənaye prioritetlərinin məhdudlaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün kredit portfelinin formalaşmasının əsas istiqamətləri;

3. Bank rentabelliyyənin plan normativlərinə nail olumasını təmin etmək üçün faiz və komision dərəcələrinin səviyyəsinin necə olduğunu müəyyən etmək üçün kreditlərə qiymətlərin əmələ gəlməsi üzrə metodik göstərişlər.

Kredit riskinin idarə edilməsi prosesinin mərhələləri strateji qurğular daxilində fərdi kredit risklərinin qiymətləndirilməsinə yönəlmiş “Bank — müştəri” münasibətlərinin idarə edilməsinə aiddir. Kredit təhlili fərdi borcalanların kredit qabiliyyətinin təhlilindən, müəyyən edilmiş riskləri azaltmaq və onların hər birindən zərərin minimuma endirilməsi məqsədilə fərdi kreditlərin strukturlaşdırılmasının

dan ibarətdir. Bankın kredit monitorinqi kredit qabiliyyətinin yoxlanılması və müştərinin kredit qabiliyyətinin məqbul olaraq qaldığına əminliyini qorumaqdan ibarətdir. Kreditin izlənməsi ilə kredit qabiliyyətinin ciddi şəkildə pisləşməsi və ya tam itirilməsi hallarında bərpa edilməsindən ibarətdir.

Göstərilən əsas mərhələlər “Bank — müştəri” tipli qarşılıqlı münasibətlərin xətti nəzarətinə aiddir. Bu münasibətlər riskə səbəb olan qərarların qəbul edilməsi ilə bağlıdır və bu səbəbdən “xətti nəzarət” tələb edir. Kredit təhlili, kredit monitorinqi və problemlə kreditlərlə iş bu nəzarətin tərkib hissələridir. Kreditin razılaşdırılması, təsdiqi, zəncirvari quruluşu və bununla bağlı məsuliyyət daşıyan orqanlar bankdakı bütün kredit qərarları üçün eyni olmalıdır.

Bankda müqavilə üzrə kredit qərarlarının predmeti olduğu idarəetmə nəzarətinin müstəqil mexanizmi kimi, kredit portfelinin tərkibi və qərarların qəbul edilməsinə nəzarət prosesi mövcud olmalıdır. İdarəetmə nəzarətinin elementləri aşağıdakılardır:

- kredit auditi fərdi kredit həllərinin və bütövlükdə kredit portfelinin keyfiyyətinin ixtisaslı, müstəqil şəkildə yoxlanılmalıdır;
- kredit informasiya idarəetmə sistemi (KİİS) kredit şöbələrinin əməkdaşlarına və nəzarətçilərə konkret kreditin vəziyyətinin və kredit portfelinin keyfiyyətinin monitorinqi üçün dəqiq və operativ informasiya təqdim etməlidir;

- vəsaitlərin hərəkətinə nəzarət bütün formal yanaşmaları yerinə yetirməzdən və hər növ avtorizasiya prosedurunun başa çatdırmazdan əvvəl borcalanların fəaliyyəti qiymətləndirilməlidir.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı kreditlər üzrə itkilərin baş verməsi halları üçün ehtiyatlaşma üzrə ətraflı icbari tələblər sistemini işləyib hazırlasa da, banklar öz növbəsində kredit portfelini idarə etmək üçün vaxtında lazımi tədbirləri həyata keçirməli, əldə etdikləri məlumatları müstəqil təhlil etməlidirlər.

4. BAZAR RİSKİ

4.1. Kredit təşkilatlarının bazar riskinə məruz qalması

Bazar riski - aktivlərin, öhdəliklərin və ya balansarxası hesabların dəyərində təsir edən bazar amillərinin mümkün təsiri səbəbindən yaranır. Bəzi hallarda “bazar riski” termini “qiymət riski” anlayışı ilə bərabər tutulur. Bu, valyuta riski və faiz dərəcəsi riski anlayışları qiymət riskinə uyğun eyni mənəni daşıdıqda baş verir və sonra bazar riski qiymət riskinin əsas komponenti kimi çıxış edir. Təsnifatı bu cür yanaşma ilə “bazar riski” və “qiymət riski” terminləri eyni mənə kəsb edir. Bazar riskinin müəyyən edilməsinin dəqiqliyinə tətbiq olunan mühasibat qaydaları da təsir göstərir. Bu vəziyyətdə bazar dəyərindəki hər hansı bir dəyişiklik maliyyə təşkilatının aktivlərində və öhdəliklərində dərhal əks olunur.

Hər günün sonunda ən sərt qiymətləndirmə eyni zamanda ən aşağı bazar dəyərində aktivlərin qiymətləndirilməsidir. Bununla yanaşı, anlayışların rəsmi və real tərəfini fərqləndirmək lazımdır. Hesablanmamış bir risk faktoru səbəbilə itkilər barədə məlumatlılıq ciddi problemlər əmələ gətirir. Üstəlik, bu vəziyyətdə risk faktoruna məruz qalma dərəcəsi artır və nəticədə, bir qayda, olaraq daha da böyük itkilər əmələ gəlir. Aktivlər nominal dəyəri ilə uçota alındıqda, kredit təşkilatları daha yüksək dərəcədə bazar riskinə mə-

ruz qalırlar. Aktivlərin bazar dəyəri ilə gündəlik qiymətləndirilməsi təcrübəsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, bu üsullar maliyyə vəziyyətini daha düzgün əks etdirir. Ancaq banklara gəlincə, belə bir təcrübə burada çox baha başa gəlir.

Banklar iki səbəbə görə bazar riskinə məruz qalırlar. Birincisi, balansdakı hesabların, ilk növbədə aktivlərin və bunların öz növbəsində qiymətli kağızlar portfelinin ölçüsünün dəyişdirilməsi riski ilə əlaqədardır. Bununla birlikdə, bank tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızların bazar dəyərinin azalması onların yenidən buraxılması üçün əlavə xərclərə səbəb ola bilər.

İkincisi, aktivlərin bazar dəyərinin qiymətləndirilməsi üzrə riskin səbəbi əsas kapitalın dəyərinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Əsas vəsaitlərin dəyərinin yenidən qiymətləndirilməsi hesabatı vaxtaşırı aparılır və bir qayda olaraq hətta cari bazar dəyərini kifayət qədər əks etdirir. Azərbaycan bankları sənaye müəssisələrinə nisbətən bu risk amilinə daha az məruz qalırlar. Kredit əməliyyatları çərçivəsində, ixtisaslaşmış maliyyələşdirmənin həyata keçirilməsində və investisiya qoyuluşunda qarşı tərəf biznesinin dəyərini qiymətləndirərkən banklar ən çox müəyyən olunmuş risk faktoruna məruz qalırlar.

Hal-hazırda bazar risklərinin qiymətləndirilməsi beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən banklar üçün xüsusilə aktualdır. Bank Nəzarəti üzrə Bazel Komitəsi tez-tez risklərə əsaslanan bank kapitalının adekvatlığı prosesinə baxır

və müvafiq düzəlişlər edir. Buna əsasən kredit təşkilatlarından kapitalın adekvatlığını qiymətləndirmək üçün bazar risklərinin ölçülməsi bankdaxili modellərinin hazırlanması tələb olunur.

Bu kitabda müəllif bazar riskinin beş növdən ibarət olduğunu qeyd edir. Bunlar valyuta riski, faiz dərəcəsi riski, qiymət riski, inflyasiya riski və likvidlik riskləridir.

4.2. Valyuta riski. Faiz dərəcəsi riski. Qiymət riski. İnflyasiya riski

Valyuta riski - aktivlərin formalaşmasında və xarici ölkə valyutalarından istifadə etməklə maliyyə resurslarının cəlb olunmasından yaranır. Valyuta riski bir sıra amillərdən yaranır ki, bunların arasında yalnız bir hissəsi normal bazar qüvvələrinin təsirindən qaynaqlanır. Məzənnə, valyuta tənzimlənməsi siyasətindəki dəyişikliklər də daxil olmaqla, sosial gərginlik dərəcəsi ilə ölkənin iqtisadi inkişafındakı tendensiyalara və siyasi məsələlərə təsir edə bilər. Valyuta riskinin üç əsas komponentini ayırd etmək olar:

- məzənnə riski - valyuta məzənnəsində gözlənilməz dəyişikliklər səbəbindən xarici valyutaya qoyulan investisiyaların dəyərsizləşmə riski;
- birjalarda məhdudiyyətlərlə əlaqəli konvertasiya riski;
- bankın xarici valyuta aktivləri və xarici valyutadakı öhdəlikləri həcmində uyğunsuzluq olduqda açıq valyuta mövqeyi riski.

Kredit riski baxımından valyuta riski likvidlik böhranına səbəb ola bilər və ya borcalan tərəfindən kredit riski aminə çevrilə bilər. Valyuta riski bütün balans hesabatlarında və xarici valyuta ilə balansarxası əməliyyatlarda mövcuddur. Bununla birlikdə, kredit təşkilatı risk amillərinə öz təsirini göstərə bilər və buna görə də riskləri vaxtında müəyyənləşdirmək, mümkün nəticələrini məhdudlaşdırmaq üçün ona maraqlarını müdafiə etmək qalır.

Faiz dərəcəsi riski - faiz dərəcələrinin ümumi səviyyəsində gözlənilməz dəyişikliklərin bankın mənfəətinə mənfi təsir göstərməsi riskidir. Faiz riski onların dəyişkənliyi nəticəsində yaranır və o, bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud olan daimi bir hadisədir.

Passiv və aktiv əməliyyatlar, eləcə də fərdi maliyyə alətləri üçün faiz dərəcələri dəyişir. Üstəlik onların aralarında açıq bir əlaqə və qarşılıqlı asılılıq mövcuddur ki, bu da faiz dərəcələrinin ümumi quruluşu haqqında fikir yürütməyə əsas verir. Məsələn, depozit dərəcələri azalmağa meyl etdikdə, birbaşa borcalanlara verilən kredit faizləri də aşağı düşür. Maliyyə bazarının mexanizmi nə qədər inkişaf edirsə, bu model daha aydın özünü göstərir. Eləcə də, maliyyə bazarı mürəkkəbləşir, rəqabət artır və faiz dərəcələrində dəyişiklik riski bank maliyyə menecmentinin daha vacib tərəfinə çevrilir.

Faiz dərəcələri azaldıqda, bank daha aşağı səviyyəli gəlir əldə edir. Əks tendensiya müşahidə edildikdə aktiv əməliyyatlardan əldə olunan gəlir artır və nəticədə mənbələrə

görə ödəniş də öz növbəsində artır.

Beləliklə, likvidlik riski kimi hər hansı bir bank faiz dərəcələrində dəyişiklik riskinə məruz qalır. Keçmiş sosialist ölkələrinin əksəriyyətində faiz dərəcələrində dəyişiklik riski daha sərt dövlət tənzimlənməsi səbəbindən likvidlik riski ilə müqayisədə çox diqqət cəlb etmirdi. Bu hal ölkəmiz üçün daha az dərəcədə səciyyəvidir, çünki likvidliyin idarə olunmasına nisbətən faiz dərəcələrində dəyişiklik riskinin idarə edilməsinə daha az diqqət yetirilir. Bu, qismən aktiv və öhdəliklərin müddətli olması ilə əlaqədardır. Başqa bir səbəb, əvvəlcə bankların faiz dərəcələrindəki mənfi dəyişikliklərdən xərcləri sərbəst şəkildə müştərilərə, ilk növbədə əmanətçilərə köçürə bilməsidir. Artan rəqabət və qanunvericilik müdaxiləsi ilə bu imkanlar daha da azalır. Hər halda, bank faiz dərəcələrində dəyişiklik riskinin bir hissəsini müştəriyə ötürmək imkanına malikdir. Bununla yanaşı, “təcavüzkar” adlandırılan belə bir siyasətin məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirərkən iki mülahizəyə diqqət edilməlidir. Birinciyə, yerli bazarda rəqabətin intensivliyi aiddir. Müştərinin bankı dəyişdirməsi çətindirə, onda faiz dərəcələrinin düşməsinə gözləyən zaman kreditlər üzrə sabit faiz dərəcəsi qoyulur. İlk baxışda faiz dərəcələrini idarə etmək strategiyası baxımından ikinci mülahizə o qədər də aydın deyil. Bank faiz dərəcələrində dəyişiklik riskinin əksəriyyətini borcalana yönəldərək, müflisləşməsinə səbəb olan bu növ risklərlə daha çox vəsait itirir.

Sənaye və ticarət müəssisələri ilə müqayisədə maliyyə

qurumları bu tip riskləri idarə etmək üçün daha böyük qabiliyyətə malik olmalıdırlar.

Qiymət riski - kredit riski və likvidlik riski ilə yanaşı, fundamental maliyyə risklərini təşkil edən bütün bank risklərinə aiddir. Qiymət riskləri bankın aktiv və öhdəliklərinin gəlirliliyində və ya dəyərində gözlənilməz dəyişikliklərin olması ilə əlaqələndirilir. Bu qrupa aid olan bank üçün üç əsas risk faiz dərəcələri, bazar və valyuta risklərindəki dəyişiklik riski fərqləndirilir:

- faiz dərəcəsi riski kredit qoyuluşlarına, habelə öhdəliklərə aiddir;
- konyunktur dəyişməsi riski - aktivlərin bazar dəyərindəki dəyişiklik riskidir;
- valyuta riski xarici valyutada ifadə olunan aktiv və öhdəliklərin qiymətindəki dəyişiklik riski ilə əlaqəli olduqda baş verir.

Valyuta riski və faiz dərəcələrinin dəyişməsi riski, bank fəaliyyəti baxımından vacib olduğuna görə, ümumiyyətlə, ayrıca təsnif edilir və yalnız digər aktivlərin, ilk növbədə qiymətli kağızların qiymətindəki dəyişikliklə əlaqədar risklər qiymət riski kimi təsnif edilir.

İnflyasiya riski - banka müxtəlif istiqamətdə təsir göstərir. Onun ən bariz nümunəsi bank aktivlərinin dəyərsizləşməsində özünü göstərən inflyasiyanın mənfi təsiridir və pul-maliyyə yatırımlarıdır. Bank kredit verir və o, kredit müəyyən müddətdən sonra inflyasiya ilə dəyərsizləşən mənəfi geri qayıdır. Bununla belə, yüksək inflyasiya bank

əməliyyatlarının gəlirliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa birlər (baxmayaraq ki, bəzən bu da aşkar olmur). Fəaliyyətlərinin xarakterinə görə banklar, ümumiyyətlə banklararası əməliyyatlar və müştərilərə kredit verərkən kredit multiplikatorun təsiri əsasında pul kütləsinin sürətlə böyüməsi ilə ən yaxşı imkana malik olurlar. İnflyasiyanın bank gəlirlərinə faydalı təsirinin başqa bir amili sürətli kapital dövriyyəsi olan vasitəçi firmaların sayından və borcalanların ödəmə qabiliyyətinin kəskin artmasından asılıdır. Tez-tez bu risk faktoru əhəmiyyətli bir gecikmə ilə baş verir.

4.3. Likvidlik riski

Bankın likvidliyi, əmanətçilərin və digər kreditorların tələblərini vaxtında ödəmək qabiliyyətidir. **Likvidlik riski**, bankın kifayət qədər likvid və ya çox likvid ola bilməməsi ilə müəyyən edilir. Qeyri-kafi likvidlik riski, bankın öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirə bilməməsi və ya bunun müəyyən bank aktivlərinin əlverişsiz şərtlərlə satılmasını tələb etməsi riskidir. Həddindən artıq likvidlik riski, yüksək likvidli aktivlərin çox olması və banka ödənilən vəsaitlər hesabına az gəlirli aktivlərin əsassız maliyyələşdirilməsi səbəbindən bank gəlirlərinin itirilməsi riskidir.

Likvidlik, kredit təşkilatının təkcə kreditorlarının cari tələblərini deyil, borcalanların qanuni tələblərini də ödəmək qabiliyyətinin ölçüsüdür. Sonunculara nümunə olaraq açıq kredit xətləri üzrə bank öhdəliklərini nümunə göstərmək olar. Likvidliyə verilmiş yanlış kredit qərarları, faiz

dərəcələrində gözlənilməz dəyişikliklər və ya bütövlükdə iqtisadiyyatdakı dəyişikliklər təsir göstərir. Demək olar ki, hər hansı bir bank əməliyyatı likvidliyə təsir göstərir, lakin bir çox cəhətdən bir bankın likvidliyini təyin edən amillərin nəzarət altına alınmaması daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Bir bank da daxil olmaqla bir müəssisənin likvidlik müddəti, aktivlərin likvidlik müddətindən irəli gəlir. Likvidlik termini ingilis dilində “*liquid*” sözündən götürülüb, ilkin aktivin pula çevrilmə qabiliyyətini bildirir. Bu da öz növbəsində iki amil ilə müəyyən edilir:

- aktivlərin pula çevrilə biləcəyi sürət;
- tədavül - pul vəsaitlərinin məcburi dövriyyəsi vəziyyətində aktivlərin real dəyərinin qorunma dərəcəsi.

Bankın öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirmək qabiliyyəti, əsasən, aktivlərinin likvidliyi ilə müəyyən edilir, lakin bu konsepsiya aktivlərin likvidliyindən daha mürəkkəbdir və üç amil ilə müəyyən edilir:

- aktivlərin likvidliyi;
- öhdəliklərin davamlılığı;
- maliyyə axını.

Qeyri-kafi likvidlik nəticə etibarı ilə müflisləşməyə və kredit təşkilatının dağılmasına gətirib çıxarır. Kredit təşkilatı əmanətçilər qarşısında öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirməyirsə, onda məlum “qartopu effekti” yaranır, bu da uçurumvari effekt kimi, hesablaşma hesablarındakı depozitlərin və qalıqların əsas ödəniş qabiliyyətinin olmamasına səbəb olur.

Likvidlik riskini ölçmək olduqca çətindir, çünki bir çox amillər bankın likvidliyinə təsir göstərir və bank özü bunların əksəriyyətinə təsir edə bilmir. Təcrübədə bankın likvidliyini müəyyən edən məqamlardan birini xarakterizə edən bir sıra göstəricilərdən istifadə olunur. İlk əsas göstəricilər qrupuna balansın likvidlik əmsalları daxildir.

Yalnız aktivlərin likvidlik dərəcəsini xarakterizə edən ən sadə əmsal, likvid aktivlərin kredit təşkilatının aktivlərinin cəminə nisbətidir.

Öhdəliklərin sabitliyini nəzərə almaq üçün likvid aktivlərin ən dəyişkən öhdəliklərə nisbəti olan əmsallardan istifadə olunur. Bu cür göstəricilərə nümunə $H2$ və $H3$ əmsallarıdır. Digər likvidlik əmsallarına ən az likvid aktivlər və ən sabit $H4$ öhdəliklər arasındakı nisbətlər, likvid aktivlər və böyük öhdəliklər, əmanətlər və depozitlər arasındakı nisbət və s. daxildir.

Likvidlik əmsallarının hesablanması fundamental əhəmiyyət kəsb edən bir sual meydana çıxır: hansı aktivlər likvid sayılır? Cavab birmənalı deyil; sənaye və ticarət müəssisələrinin maliyyə təhlili təcrübəsində bu məqam aktivlərin likvid olaraq təsnif edildiyi ilə fərqlənən bir sıra aralıq nisbətlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, banklarla əlaqədar olaraq, bir əsas problem ortaya çıxır: növbəti müddət ərzində kredit qoyuluşlarını likvid, lakin bu dövrdən əvvəl sıfır dövriyyə ilə ödəməli hesab etməliyik. Bu məqsədlər üçün, likvid aktivlər, göstərilən investisiya

qrupuna daxil olmayan yüksək likvidli aktivlər (*H3 əmsallı*) və növbəti 30 gün müddətli kreditləri nəzərə alınaraq likvidli aktivlərə Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) yanaşması əsas götürülür (*H2 əmsallı*). Bankın öhdəlikləri üçün bu aspektdə müvafiq düzəlişlər edilir. Bu göstəriciləri nəzarət mövqeyi ilə deyil, daxili bank risklərinə nəzarət məqsədlərinə görə tətbiq edərkən, aktivlərin likvid olaraq təsnif edilməsi üçün 30 günün ödəniş müddəti çox yüksək görünür və bunun 2,5-3 dəfə azaldılması məqsədəuyğundur.

Balansın likvidliyini qiymətləndirmək üçün əmsalların təhlili metodundan əlavə, bir neçə digər vasitələrdən də istifadə olunur. Buna aktiv və öhdəliklərin ödəmə müddətinə görə təhlilini nümunə göstərmək olar.

Balansın likvidlik göstəriciləri nisbətən istifadə rahatlığı səbəbindən geniş yayılmışdır. Ancaq bunların bir əsas çatışmazlığı var. Bu yanaşma ilə bank fəaliyyət göstərən təşkilat deyil, ləğv üçün hazır olan aktiv və öhdəliklər portfeli kimi qəbul edilir. Belə bir fərziyyə, nəzarət orqanları və ya investorlar tərəfindən bankın xarici təhlili üçün olduqca məqbuldur, lakin bank daxilində bu, idarəetmə məqsədləri üçün tamamilə uyğun deyildir. Bu vəziyyətdə balansın likvidliyinin təhlili nağd pul axınının nəzərə alınması və qiymətləndirilməsi ilə tamamlanmalıdır. Bunun əsas elementi, ayrı-ayrı maddələrə bölünən vəsaitlərin axını, onların çıxışı və əvvəl ilə son arasındakı fərqi nəzərə alan pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın hazırlanmasıdır.

5. SİMULYASIYA MODELLEŞDİRİLMƏSİ ÜZRƏ BANK RİSKİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

5.1. Simulyasiyanın mahiyyəti. Anlayışların formalaşdırılması və riskin ölçülməsi

İqtisadi-riyazi üsullar və modelləşdirmə əsasında risk şəraitində qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının obyektivliyini artırmaq mümkündür. Prosesləri modelləşdirərkən, riyazi modeli istədiyiniz miqdar üçün xüsusi tənliliklər sisteminə çevirmək lazım deyil. Bir sıra hallarda məntiqi quruluşu, vaxtında növbə ardıcılığını və bəzən fiziki məzmunu qoruyaraq, simulyasiya qurğularının və ya kompüterlərin köməyi ilə riyazi bir model tərəfindən təsvir olunan hadisələri imitasiya etmək kifayətdir. Analitik və ədədi üsullardan fərqli olaraq simulyasiya modelləşdirilməsində həyata keçirilənlərin məzmunu, hansı dəyərlərin istənilən kimi seçilməsindən çox asılıdır.

Simulyasiya üsulu alqoritm sxemini dəyişdirərək modeldə dəyişikliklər etməyə imkan verir. Nəticələr statistik üsullarla işlənir və statistik məlumatlara əsasən, bir strategianın digərindən üstünlüyü barədə qərar qəbul edilir.

Simulyasiya modelində nəzərdən keçirilən prosesin bərpası zamanı əldə olunan nəticələr təsadüfi cisimlərin (kəmiyyətlər, funksiyalar) reallaşdırılması olduğundan, prosesin obyektiv və sabit xüsusiyyətlərini tapmaq üçün

onun təkrar istehsalına ehtiyac duyulur və ardınca əldə olunan məlumatların statistik işlənməsi tələb olunur. Buna görə simulyasiya modellərindən istifadə edən böyük sistemlərin tədqiqi bəzən statistik modelləşdirmə də adlandırılır (hərçənd, statistik problemlər olmadığı halda, belə, simulyasiya modelləri də tətbiq olunur).

Statistik modelləşdirmənin köməyi ilə, qurulmuş simulyasiya modelində yalnız müvafiq alt proqram təmin edildiyi təqdirdə, tədqiq olunan böyük sistemin işləmə prosesinin reallaşdırılması toplusunda verilmiş istənilən funksiyanın dəyərini hesablamaq mümkündür.

Ən əhəmiyyətli, ümumiyyətlə, sözün əsil mənasında sistemin effektivliyinin göstəricisidir. Göstəricisinin dəyərlərini tapmaq bacarığına sahib olmaqla bir sıra problemləri həll etmək üçün modeldən istifadə edə bilərik, bunlar aşağıdakılardır:

- müxtəlif idarəetmə prinsiplərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- böyük bir sistemin quruluşu variantlarının qiymətləndirilməsi;
- böyük bir sistemin və ya onun ayrı-ayrı elementlərinin, habelə ilkin şərtlərin müxtəlif parametrlərindəki dəyişikliklərin təsirinin qiymətləndirilməsi. Bu vəziyyətlər böyük sistemlərin təhlilinə yönəlmişdir.

Böyük sistemlərin sintez edilməsi problemləri əvvəlcədən müəyyən edilmiş xüsusiyyətlərə malik və müəyyən mənada optimal olan sistem yaratmaq tələb olunduqda heç

də az əhəmiyyət kəsb etmir. Modelləşdirmə nəticələri bir sistemin sintezində bu və ya digər variantın keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün çox vaxt faydalı olur [12].

“Risk” anlayışı ilk növbədə müəyyən riyazi qanun və ya qanunlara tabe olan bir fenomen kimi qəbul edildiyi üçün, bank riskini oyun nəzəriyyəsi və ehtimal nəzəriyyəsi baxımından ölçmək çox qanunidir.

Oyunlar nəzəriyyəsində risk bir-biri ilə əlaqəli meyarlar ilə qiymətləndirilir. Məsələn, Vald meyarı ən ehtiyatlı, pessimist strategiyanın seçilməsini nəzərdə tutur; Laplasın meyarı isə eyni dərəcədə ehtimal olunan hər hansı variantın meydana çıxmasını nəzərdə tutur. İnvestisiya layihələrinin riskini qiymətləndirmək üçün itirilmiş mənfəətin minimuma endirilməsini təmin edən Sevic meyarı da ən çox tətbiq olunan meyardır.

Risk ölçüldükdə, ehtimal olunan hesablamalar da metodoloji əsas götürülə bilər. Müəyyən risk hadisələrinin başverməsi, ehtimal nəzəriyyəsi üsullarından istifadə etməklə müəyyən edilir. Riskin ölçülməsi üçün üç üsul var:

- dəqiq ehtimal üsulu. Hadisələrin inkişafı və ehtimalları barədə etibarlı məlumatların olması halında o, ən məqbul üsul hesab edilir;
- təxmini ehtimal üsulu. Bu üsul kobud da olsa əldə edilmiş, modelin hələ də praktik olaraq faydalı olacağını gözləməklə, hadisələrin inkişafı üçün bir çox ssenarinin qəsdən asanlaşdırılmasını nəzərdə tutur;

- keyfiyyət (dolayı) üsulu. Riski dolayı səciyyələndirən praktiki istifadə üçün mövcud olan göstəriciləri ölçməklə məhdudlaşır. Bəzi hallarda bu üsul yeganə ola bilər.

Vəziyyətə uyğun olaraq iqtisadi-riyazi model qurmaq üçün risk, bank vəziyyəti, idarəetmə strategiyası, bank təkamülü və onların qiymətləndirilməsi prosedurlarını formalaşdırmaq lazımdır.

Bir kommersiya bankı üçün aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulur:

- mənfəətin azalması;
- bir müəssisə olaraq bankın bazar dəyərinin azalması;
- müştərilərin planlaşdırılmamış çıxışı;
- likvidliyin icazə verilən həddən aşağı düşməsi.

Sadalanın müddəalar, müəyyən şərtlərdə əlverişsiz nəticəyə gətirib çıxaran səbəblərdən ayrılmalıdır. İdarəetmə qərarı verərkən, ən azı dörd risk növünü - hər bir arzuolunmaz hadisə üçün yadda saxlamaq lazımdır. Təcrübədə, risklər səbəb hadisəsi kimi təsnif edilir. Məsələn, valyuta riski - valyutanın məzənnəsindəki dəyişikliklər nəticəsində təminat dəyərinin azalması riski, faiz dərəcəsi riski - faiz dərəcələrində arzuolunmaz dəyişiklik riski.

Bank riskinin ölçülməsi adətən iki əsas istiqamətdə aparılır. Birincisi, səbəbiyyət hadisəsinin dəyərinin ehtimal paylanması və ya bu paylanmanın bəzi kəmiyyət göstəriciləri (riyazi gözləmə, etimad intervalı və s.) müəyyənləşdi-

rilir. İkincisi, “arzuolunmaz hadisə”nin miqyasının “səbəbkar hadisə”nin miqyasından asılılığı ortaya çıxır. Belə asılılığın bir göstəricisi, məsələn, elastiklik hesab edilə bilər. Birinci istiqamətə uyğun risk göstəriciləri (qiymətləndirmələr) ehtimal olunan, ikinci isə miqyaslı adlanır.

Nəzərdə tutulan risk ölçməsinin iki sahəsi bir-birini tamamlayır. Onların əsasında arzuolunmaz hadisənin ehtimal paylanması xarakterizə edən kompleks risk qiymətləndirmələri əldə etmək mümkündür. Kompleksə, məsələn, son vaxtlar populyar olan **Value-at-Risk** qiymətləndirməsi - risk altında olan dəyər daxildir.

Value-at-Risk metodologiyasının əsas məqsədi investirlərə kredit riskinin miqdarını ölçmək, kapitalın ümumi gəlirliyindəki hər bir kreditin payını hesablamaq və bankın kredit portfelindəki hər bir fərdi mövqeyini riskdən qorumaq üçün lazımi kapitalın miqdarını müəyyən etmək imkanı verir.

5.2. Bir bank üçün risk və resurs idarəetmə modelinin qurulması

Risk və qeyri-müəyyənlik qarşısında düzgün idarəetmə qərarı vermək olduqca çətin bir işdir. Bəzən xüsusi bir riyazi aparat olmadan bunu etmək mümkün olmur. Buna görə də iqtisadi və riyazi üsullardan və ya proqramlaşdırma texnikasından istifadə etməklə müxtəlif nəzarət modelləri qurmaq lazım gəlir.

Ən ümumi vəziyyətdə, riyazi proqramlaşdırma model-ləri belədir: məhdudiyyətlər altında maksimum $E = f(x, y)$ məhdudiyyətlər üzrə: $q_i(x, y) < b_i$, $i = 1$, burada $E = f(x, y)$ sistemin hədəf funksiyası (səmərəlilik göstəricisi); x, y , müvafiq olaraq, nəzarət olunan və nəzarətsiz dəyişənlərin vektorlarıdır; q_i – i -resursun istehlak funksiyası; b_i – i -resursun dəyəridir. Obyektiv funksiyanın quruluş növündən və məhdudiyyətlərdən asılı olaraq bu problemin optimal həllini tapmaq üçün aşağıdakılardan istifadə olunur [1]:

- *xətti proqramlaşdırma*, əgər $f(x, y)$, $q_i(x, y)$, $i = 1$, dəyişənlərə münasibətdə xətti x ;
- *qeyri-xətti proqramlaşdırma*, əgər $f(x, y)$ və ya $q_i(x, y)$ dəyişənlərə münasibətdə qeyri-xətti x ;
- *dinamik proqramlaşdırma*, əgər obyektiv funksiya $f(x, y)$ xüsusi bir struktura malikdirsə, additiv və ya multiplikativ funksiyası olan dəyişən x (funksiya additive olur, əgər $f(x_1, x_2, x_3, \dots, x_n) = \sum f_i(x_i)$); Funksiya multiplikativ olur, əgər $f(x)$ olduqda funksiya çoxalır $f(x_1, x_2, x_3, \dots, x_n) = n f_i(x_i)$;
- *diskret proqramlaşdırma* x_j dəyişənlərdə olduqda diskretlik şərti tətbiq olunur (məsələn, tam rəqəm): x_j – tam rəqəm; $j = 1, n_1 < n$;
- dəqiq optimal variantın çox olması səbəbindən alqoritmik olaraq tapılmayan problemləri həll etmək üçün istifadə olunan *evristik proqramlaşdırma*.

Bu vəziyyətdə, optimal həll axtarışından imtina edirlər və kifayət qədər qənaətbəxş olan həll yolu axtarırlar. Eyni

zamanda, xüsusi üsullardan (məsələn, nəzərdən keçirilmiş seçimlərin sayını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilən evristika və s.) istifadə edirlər.

Bankla əlaqədar olaraq idarəetmə modeli, aktivlər, öhdəliklər və balansarxası hesabat qrupları üzrə bankın məcmu mövqələrinin təsviri və hesablanması üsulları, habelə xarici (bazar mühiti) və daxili (portfel quruluşu) amillərin bu mövqələrin vəziyyətinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi qaydaları şəklində təqdim edilə bilər. Bank idarəetməsinin simulyasiya modeli kredit təşkilatının təkamülünü, eləcə də gələcəkdə müəyyən bir dövr üçün xarakteristikasını məlumat bloklarının izinə əsasən hesablamağa imkan verir:

- bankın oxşar vəziyyəti;
- bazarın inkişaf ssenarisi;
- yaşadığımız dövrdə bank idarəetmə strategiyaları.

Ən ümumi şəkildə bankın fəaliyyəti mövqələrin açılması və bağlanması prosesidir. Hər bir mövqe ödənişlər axını və dəyər dəyişməsinin trayektoriyası ilə xarakterizə olunur. Bankın işini modelləşdirmək, mövqeyi konkret ödəniş axını və dəyər dəyişikliklərinin trayektoriyası kimi deyil, müəyyən bir ssenaridən asılı olaraq hesablamaq yolu kimi nəzərdən keçirilə bilər [25]. Bank idarəçiliyinə bu cür yanaşma çox vaxt qanuni şəkildə rəsmiləşdirilir, sənədlərdə pul məbləğinin konkret dəyərləri deyil, onların hesablanması alqoritmi göstərilir.

Beləliklə, çoxlu ödəmə axını və dəyər yollarının müəyyən olunmuş trayektoriya həcmində hesablaşma üsulunu

(operatoru) hər bir iş sahəsi üçün eyniyyət təşkil edir.

İş sahəsi bazarın inkişafı üçün müxtəlif ssenarilər təqdim edir. Bu məkanda bankın tutduğu mövqe iki əsas operator - ödəmə və dəyər şəklində təmsil oluna bilər. Əlavə (köməkçi) operatorlar da yarada bilər. Birləşdirilmiş mövqelər eyni tipli bir çox fərdi əşyanı eyniləşdirir. Bunlar bankın ilkin vəziyyəti və strategiyası ilə müəyyən edilmiş məcmu operatorlar şəklində təqdim olunur. Operatorlar üçün ssenarilərdən bir argument kimi istifadə olunur və bankın təkamülü nəticəsində ortaya çıxan dəyərlərin məcmusu ifadə edilir.

Bank idarəetmə modelinin ən vacib məqsədlərindən biri forma prosedurlarının qurulmasıdır [23]:

$$(\text{IV}, S, T, w) \otimes NQ;$$

burada IV - bankın ilkin vəziyyəti; S - idarəetmə strategiyası; T - idarəetmə taktikası; w - bazarın gələcək inkişaf ssenarisi; $\otimes$ simvolu qiymətləndirmənin hesablanması qaydasını göstərir; NQ - müəyyən bir ssenari üçün strategiyanın tətbiqi nəticələrinin qiymətləndirilməsini bildirir.

Model yalnız bu cür prosedurların təkcə yığını deyil, həm də onların qurulması üçün bir vasitədir.

İdarəetmə strategiyasına əsasən, vəzifələrin vaxtı və növlərinə görə, bölgülərin planlaşdırılması nəzərdə tutulur. Seçilən strategiyanın riskləri ssenarilərin dəyişdirilməsi ilə hesablanır. İdarəetmə taktikası, resursların bölüşdürülməsi

üçün xüsusi texnika və metodların birləşməsidir. Strategiya və taktika bankın iqtisadi siyasətini müəyyənləşdirir.

Bankın mövcud vəziyyətini, o cümlədən mövcud riskləri qiymətləndirmək üçün passiv və ya mühafizəkar bir təkamül modelindən istifadə olunur. Bir bankın təkamülü, bu gündən etibarən mövcud borclular və kreditorlarla yalnız qarşılıqlı hesablaşmaları davam etdirərək pul yerləşdirmək və artırmaq üçün demək olar ki, bütün əməliyyatları dayandırarsa, passiv adlanır. Yəni, passiv təkamül bankın aktiv hərəkətlərə son verməsi şəraitində ödəniş axınlarının azalması prosesidir. Bank öz mövqelərinin həcmi, vaxt quruluşunu və digər parametrlərini saxlayırsa (saxlamağa çalışırsa), təkamül mühafizəkar adlanır. Başqa sözlə, mühafizəkar təkamül, resursların ayrılmasında heç bir dəyişiklik olmadan bankın fəaliyyətinin davamıdır.

Birinci mərhələ problemin həlli üçün sırf metodoloji bir usuldur. Bu mərhələdə resursların ayrılması qaydası, vəzifələrin şərtləri və növləri müəyyənləşdirilir, eləcə də üsullar seçilir.

İkinci mərhələ prosedurun qurulması və göstəricilərin hesablanması ilə əlaqələndirilir. Alternativlər təyin olunur.

Üçüncü mərhələ optimal strategiyayı seçməkdir.

Dördüncü mərhələ seçilmiş iqtisadi siyasətin tətbiqinin nəticələrinin qiymətləndirilməsidir.

Seçilən siyasətin bütövlükdə bir bank üçün tətbiqi nəticələrinin qiymətləndirilməsinin hesablanması ilə yanaşı, fərdi portfeller üçün riskləri idarə etmək və onların limitlərə

uyğunluğunu yoxlamaqla belə bir qiymətləndirmə müəyyən edilə bilər.

Bankın hazırkı vəziyyəti iki amil ilə müəyyən edilir: faktiki vəziyyət və mövcud meyllər. Təkamül prosesində onların birləşməsi ilkin vəziyyətdən xeyli fərqlənən nəticəyə səbəb ola bilər. Başlanğıc mövqeyi və meyllərin məcmusu bankın təkamül vəziyyətini göstərir. Ənənəvi üsullar mövcud vəziyyəti dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir, lakin inkişaf meylləri nəzərə alınmaqla ondan az istifadə olunur. Bir qayda olaraq, bu cür üsullar göstəricilərin dinamikasında meyllərin müəyyən edilməsi və ödəniş təqviminin tərtib edilməsi ilə məhdudlaşır. Bank idarəetmə modeli çərçivəsində əldə edilmiş vahid göstəricilər təkamül vəziyyətini qiymətləndirir, buna görə də təkamül qiymətləndirmələri adlandırıla bilər.

Əslində, ənənəvi metodlar mövcud vəziyyətə səbəb olan prosesi qiymətləndirmək üçün bir fürsət verir. Kredit təşkilatının gələcək inkişafı üçün variantları nəzərdən keçirmək daha perspektivlidir. Təkamül hesablamalarının əsası məhz budur.

Təkamül vəziyyətini təhlil edərkən ilkin mövqe və meyllər arasındakı vurğu müxtəlif yollarla yerləşdirilə bilər. Passiv təkamül metodu ilə alınan qiymətləndirmələr, mövcud vəziyyətləri daha çox əks etdirir. Mühafizəkar təkamül metodu ilə əldə edilənlər isə mövcud tendensiyaları əks etdirir. İki növ təkamülün nəticələrini müqayisə etmək

lə, bankın mövqeyi haqqında daha dolğun məlumat əldə etmək olar.

Hər hansı digər idarəetmə strategiyası cari tendensiya-ları və dolayısı ilə bankın təkamül vəziyyətini dəyişdirir. Burada eyni üsullardan istifadə etmək olar, ancaq göstəri-cilər fərqli bir təkamül vəziyyətini xarakterizə edəcək, bu-rada yalnız bankın mövqeyi mövcuddur və meyllər tətbiq olunan strategiyaya uyğunlaşdırılır.

5.3. Bankın risk və resurs idarəetmə modelinə əsaslanan risk qiymətləndirmələri

Bazar şərtləri bir sıra göstəricilər şəklində təqdim edilə bilər. Gələcəkdə bir və ya daha çox göstəricinin arzuolun-maz dəyişməsi bankın mövqeyinin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Beləliklə, hər bir göstərici qrupunun öz risk növü var və bankın ümumi riski bütün göstəricilərdə mümkün dəyi-şiklik ilə xarakterizə olunur.

Müasir bazarda bütün göstəricilər birbaşa və ya dolayı yolla bir-biri ilə əlaqəlidir, buna görə də “müəyyən konkret risk tipi” anlayışı yalnız müvafiq göstəricilər qrupunun di-gər qrupların təsirindən azad olduğu dərəcədə adekvat gö-rünür [30].

Risk qiymətləndirmələrinin müxtəlifliyi aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

1. Hər hansı “pis hadisə” qiymətləndirmədən asılıdır. “Pis hadisə” anlayışını rəsmiləşdirmək üçün bir göstəricini,

ölçəcəyimiz arzuolunmaz dəyişiklik riskini seçirik. Belə bir göstərici, məsələn, gəlirlilik və ya bankın dəyəri ola bilər.

2. Risk növü. Bu amil hansı səbəbli hadisələrin riski ölçdüyünü təyin edir. Bu vəziyyətdə rəsmiləşdirmə, təsirini ölçmək lazım olan müəyyən bir qrupun sabitləşməsi deməkdir. Ümumi riskin qiymətləndirilməsi üçün bütün göstəricilərin təsiri nəzərə alınmalıdır.

3. Qiymətləndirmə növü. Qiymətləndirmə genişmiqyaslı və ya mürəkkəb ola bilər. Ehtimal qiymətləndirmələr mürəkkəb riskin ölçülməsi üçün zəruridir (yəni ümumi qəbul edilmiş formada risk), lakin bunları əldə edərkən, əsasən istifadəçinin proqnozuna etibar etməlisiniz.

4. Qiymətləndirmənin təqdimetmə forması. Bu amil qiymətləndirmə növündən asılıdır. Məsələn, miqyaslı bir qiymətləndirmə üçün təsir amilini və ya onun ekvivalentini, elastiklik amilini seçə bilərsiniz. Kompleks qiymətləndirmədə *Value-at-Risk* şəklində hərtərəfli bir qiymətləndirmə təqdim etmək normal hal kimi qəbul edilir.

5. Ölçmə qaydası riski. Bu qaydaya, xüsusilə seçilmiş qrupun indikatorları ilə digər indikatorlar arasında əlaqənin uçot üsulu daxildir. *QM* - istənməyən dəyərlərin riski ölçülməli olan bir göstərici olsun. Hər bir indikator qrupu üçün müəyyən bir nümunə göstərici təyin edəcəyik (qrupun nümayəndələrindən biri və ya bəziləri orta hesabla). Qrupun qalan göstəricilərinin nümunə ilə daha az və ya qismən sinxron dəyişdiyini ehtimal edəcəyik.

Tutaq ki, müəyyən sabit bir strategiya üçün riskləri ölçmək istəyirsən (əlbəttə ki, hər strategiyanın öz riskləri var). Belə bir şəraitdə *QM* göstəricisi yalnız ssenaridən asılı olur.

Ssenarilərin müxtəlifliyini (və beləliklə arqumentlərin sayını) azaltmaq üçün, trayektoriyalar dəstinə bəzi məhdudiyyətlər tətbiq edə bilərsiniz. Məsələn, indikatorların vaxtdan xətti asılılığını nəzərdən keçirməklə özümüzü məhdudlaşdırmaqla, bunun üçün trayektoriya i -ci - w_i göstəricisinin bir dəyəri ilə tam xarakterizə olunur (məsələn, təkamül üfüdürsə). Bu dəyəri nümunənin müəyyənləşdirildiyi dəyər adlandıraraq. Beləliklə, seçilmiş strategiyanın tətbiqi nəticəsini asılılıqdan istifadə edərək qiymətləndirmək olar:

$$\{w_i, 1J_iJ\} \text{ ® } QM.$$

İ-tipli genişmiqyaslı risk qiymətləndirməsinin nümunəsi olaraq qiymətləndirmə funksiyasının elastiklik əmsalını w_i arqumentinə nisbətən nəzərdən keçiririk. Sıfır dəyəri göstəricinin dəyişməsinə neytrallığı göstərir (yəni, bu tip risklərin olmaması). Genişmiqyaslı qiymətləndirmələrə sahib olduqda, indikatorların özbaşına verilmiş dəyişmə göstəricisinin dəyərini tapmaq üçün müəyyən dərəcədə yaxınlaşma ilə təkamülü hesablamaq lazımdır.

Bir çox insanlar riski pul baxımından ölçməyə üstünlük verirlər. Bunun üçün, *QM-lərin* bir göstəricisi olaraq, onun pul versiyasını götürməlisiniz və itkilərin və ya satın alın-

maların miqdarını xarakterizə edən göstərici artımını hesablamalısınız.

İndi göstəricilərin təsadüfi dəyişənlər olduğunu düşünək. Buna görə göstəricinin özü və itki miqdarı da təsadüfi olur. Sonra, riskin hərtərəfli qiymətləndirilməsini, məsələn, itkinin birtərəfli inam intervalını yuxarı həddləri şəklində təqdim etmək mümkündür (*Value-at-Risk* qiymətləndirmə) [30]. Bu vəziyyətdə itkilərin təxmin edilən dəyərdən daha yüksək olma ehtimalı, bir qayda olaraq, 0,05 və ya 0,01-dən çox olmur.

Hər halda, risklərin hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün göstəricilərin ehtimal paylanması təyin etmək və bunun əsasında qiymətləndirmə funksiyasından istifadə etməklə zərərlərin ehtimal paylanması hesablamaq lazımdır. Əlbəttə ki, bunu proqnoz olmadan etmək düzgün deyil. Aşağıdakı iki fərziyyədən başlayacağıq:

İlk fərziyyə (F_1) - stasionar bazarın inkişafıdır. Keçmişdə meydana gələn bazar inkişafının statistik nümunələri gələcəkdə də davam edəcəkdir. Əhəmiyyətli və kəskin şoklar gözlənilmədiyi təqdirdə belə bir fərziyyə məqbuldur.

İkinci fərziyyə (F_2) - impulsiv bazar inkişafıdır. Bu fərziyyə təkcə böhranı deyil, iqtisadi bumu da əhatə edir.

Əlbəttə ki, nəzərdən keçirilən fərziyyələr real həyatın müxtəlifliyini tükəndirmir - həddindən artıq əks etdirir. Ümumi problem əks vəziyyətlərin ancaq ehtimal olunan bir mənada birləşməsi kimi şərh olunmalıdır. Güman edəcəyik

ki, ya ilk fərziyyə $r(F_1)$ ehtimalı ilə gerçəkləşir və ya ehtimalı ilə ikincisi $r(F_2)$ və yə bu ehtimalların cəmi vəhdətə bərabərdir. Bu ehtimallar istifadəçi tərəfindən göstərilməlidir.

Stasionar və impulsu versiyaların bir-birindən fərqləndiyini vurğulayırıq ki, birinci halda göstəricilərin ehtimal paylanması keçmiş dövrlər üçün statistika əsasında qurulur, ikincisində isə istifadəçi tərəfindən təyin olunur.

Stasionar bir fərziyyə şəraitində bazarın inkişafını proqnozlaşdırma problemi çox ətraflı öyrənilmişdir. Gələcək göstərici dəyərlərinin ehtimal paylanmasının qurulması üçün çoxlu sayda yollar var, amma burada bunlara toxunmayacağıq.

Modelləşdirmə texnologiyası. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bank idarəetmə modeli, ilkin məlumatların kəmiyyət qiymətləndirmələrinə və istifadəçi tərəfindən müəyyən edilmiş daxili (strategiya) və xarici (ssenari) amillərə əsaslanaraq kredit təşkilatının məcmu mövqelərini proqnozlaşdırmağa imkan verən prosedurlar toplusudur. Hər hansı bir ssenaridə daxili amillərin dəyərlərini manipulyasiya etməklə, bu dəyərlərin optimal birləşməsini tapmaq və bunun əsasında müəyyən bazar davranışı olan istənilən bir bankı idarə etmək üçün əsaslı strategiyalar hazırlamaq mümkündür.

5.4. Resurs və risk menecmentinin simulyasiya modellərinin istifadə texnologiyası və şərtləri

Resurs və risklərin idarə edilməsi modelinin tətbiqi texnologiyası dörd əsas mərhələni əhatə edir:

- cari məcmu bank mövqelərinin hesablanması;
- hesablama zamanı mövcud portfel quruluşu əsasında bankın təkamül vəziyyətinin (passiv və ya mühafizəkar təkamül) hesablanması;
- verilmiş bir nəzarət strategiyasının tətbiqi nəticələrinin simulyasiyasını;
- müxtəlif bazar ssenariləri üçün idarəetmə strategiyalarının yol verilən hədləri nəzərə alınmaqla bazar davranışının müxtəlif ssenarilərinə əsaslanan global limitlərin optimal quruluşu layihəsinin hesablanması.

Nəzərdə tutulan model bir maliyyə bazarında (məsələn, valyuta) və ya bir bank portfelində (məsələn, kredit) təhlil və idarəetmə üçün tam tətbiq oluna bilər.

Bu model əsasında müxtəlif bankların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qərarın qəbul edilməsində fərdi avtomatlaşdırılmış sistemə dəstək imkanı verən texnologiyanın həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Bir bankın təkamülünün modelləşdirilməsi, kredit təşkilatının ilkin vəziyyəti, idarəetmə strategiyası və bazarın inkişaf ssenarisi əsasında xüsusiyyətlərin hesablanması və qiymətləndirmələrin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Modelin istifadəsi qərarlar üzrə vəzifələrin avtomatlaşdırılması imkanlarını genişləndirir.

Simulyasiya modellərindən istifadə şərtləri. Menecer, aşağıdakı hallarda dizayn problemlərini həll edərkən simulyasiya modelindən istifadə edə bilər:

- bankda resurs və risklərin idarə olunması problemi-
nin tam riyazi formulu yoxdursa və ya formalaşdırıl-
mış riyazi modelin həlli üçün analitik üsullar hələ
hazır deyildirsə;
- mövcud analitik üsullar, riyazi prosedurlar çərçivə-
sində mürəkkəb və əməktutumlu, simulyasiya prob-
lemlərini həll etmək üçün daha asan yollara imkan
verir;
- çıxış parametrlərini qiymətləndirməklə yanaşı, mü-
əyyən müddət ərzində bir simulyasiya modelində
prosesin monitorinqi aparılır;
- simulyasiyalı modelləşdirmə təcrübə aparmaq və ha-
disələri real şəraitdə müşahidə etmək üçün bir fūr-
sətdir;
- sistemlərin və ya proseslərin uzunmüddətli işləməsi
üçün vaxt qrafikini sıxmaq lazım gələ bilər. Simul-
yasiya modelləşdirməsi, öyrənilən prosesin vaxtını
tam idarə etməyə imkan verir, çünki vaxt onu azalda
və ya istənilən zaman sürətləndirə bilər;
- simulyasiyanın əlavə bir üstünlüyü də onun bank sis-
temində peşə təhsili sahəsində tətbiqi imkanı hesab
edilə bilər. Bir simulyasiya modelinin inkişafı və is-
tadəsi real prosesləri və vəziyyətləri görməyə im-
kan verir. Bu, menecərə problemi başa düşməyə kö-

mək edir, o da bankın fəaliyyətində yeniliklərin axtarışı prosesini stimullaşdırır;

- az və ya heç nə məlum olmayan yeni vəziyyətləri öyrənmək. Bu, gələcəyə hazırlaşmaq üçün bir imkan və fürsəti təmin edir. Simulyasiya, real strategiyada təcrübə keçirməzdən əvvəl yeni strategiyalar və qərar qəbuletmə qaydalarını əvvəlcədən sınaqdan keçirmək üçün istifadə edilə bilər;
- ona yeni elementlər daxil edilərkən bank sistemində yaranan problemlər və digər çətinliklər barədə proqnoz verilir.

Bir sıra üstünlüklərinə baxmayaraq, simulyasiya modelləri bəzi əhəmiyyətli çatışmazlıqlara da malikdir. Yaxşı bir simulyasiya modelini hazırlamaq çox vaxt baha başa gəlir və vaxt aparır. Bəzən belə görünür ki, simulyasiya modeli real vəziyyəti əks etdirir, əslində isə bu, belə deyil. Bunu nəzərə almasanız, imitasiyanın bəzi özəllikləri yanlış qərara səbəb ola bilər. Simulyasiya modeli prinsipdə qüsursuzdur və biz bu cür qüsursuzluğun dərəcəsini ölçmək iqtidarında deyilik. Bu çatışmazlıq yalnız modelin müəyyən parametrlərdəki dəyişikliklərə həssaslığını təhlil edərək qismən aradan qaldırıla bilər. Tədqiqatçının simulyasiya modelinə yalnız növbəti simulyasiya təcrübəsindən sonra cavab ala bilməsi çox vacibdir və proqnozlaşdırma simulyasiya modelləşdirmə imkanları analitik modelləşdirmədən daha azdır.

Ölkəmizdə bank fəaliyyəti ilə bağlı mövcud iqtisadi şə-

raitdə iqtisadi obyektləri idarə edərkən simulyasiya modelləşdirmə yolu ilə həll olunan aşağıdakı tipik vəzifələri tövsiyə etmək olar:

- mümkün pul risklərini və nağd pul ayrılması taktikasını nəzərə alaraq investisiya dövriyyəsinin müxtəlif vaxtlarda investisiya layihəsini həyata keçirmə prosesini idarə etmək;
- müflis olmayan hər hansı bir müəssisənin biznes reengine (iflas uğramış müəssisənin strukturunu və ehtiyatlarını dəyişdirmək, bundan sonra simulyasiya modelindən istifadə edərək, əsas maliyyə nəticələrinin proqnozunu verə və yenidənqurma, investisiya və ya istehsal fəaliyyətinə kredit vermək üçün bu və ya digər variantın məqsədəuyğunluğu barədə tövsiyələr verə bilərsiniz);
- kompüter bank-məlumat sisteminin uyğunlaşma xüsusiyyətlərinin və etibarlılığının təhlili;
- kollektiv çıxışı olan mərkəzləşdirilmiş iqtisadi informasiya sistemində etibarlılıq parametrlərinin və gecikmələrin qiymətləndirilməsi;
- heterogen quruluşu, rabitə kanallarının keçirmə qabiliyyəti və bölgə mərkəzlərində paylanmış məlumat bazasının fiziki quruluşunun qeyri-dəqiqliyi nəzərə alınmaqla, paylanmış çox səviyyəli məlumat idarəetmə sistemi şöbəsinin əməliyyat parametrlərinin təhlili;
- etibarlılıq parametrlərinin hesablanması və bank informasiya sistemində məlumatların emalının gecikmələri.

6. RİSKİN PROFİLAKTİKASI VƏ ONUN MİNİMALLAŞDIRILMASI ÜSULLARI

6.1. İdarəetmə risklərinin qarşısının alınması

İdarəetmə prosesində bütün amilləri (*xarici və daxili mühit, onların dəyişməsini proqnozlaşdırmaq və s.*) nəzərə almaq mümkün deyil. Bu, nəzarət mühiti haqqında natamam məlumatla əlaqədardır. Buna görə, yanlış bir idarəetmə qərarının, məsələn, bir layihənin icrası, bir müəssisənin inkişafı üçün ssenari seçilməsi, işçi heyəti ilə əlaqədar qərar qəbul edilməsi, yeni texnolojiyalara sərmayə qoyulduğu və s. əhəmətli risklər həmişə mövcuddur. Risklər qaçılmaz məhdudiyyətlərdir, bunlar nəzərə alınmalı və mümkün olduqda zərərsizləşdirilməlidir. Mümkün idarəetmə risklərini və onların təsirindən qorunma vasitələrini nəzərdən keçirmək üçün aşağıdakı izahlara diqqət edək.

Müəssisə rəhbərliyinin risklərini məhdudlaşdırma. Rəhbərliyin mürəkkəb bir sistemin idarə edilməsi sahəsindəki fəaliyyəti çoxsaylı risklərə məruz qalır. Risk, nəticəsi əvvəlcədən bilinməyən, planlaşdırılan və həqiqi nəticənin mənfi kənarlaşması, uğursuz bir nəticənin, zərərin, itkinin meydana çıxması mümkünlüyüdür. Zərərlər yaranma səbəbi baxımından əhəmiyyətli ola bilər (əlavə xərclərin yaranması, borc öhdəliklərinin artması və ya iş ortaqları, eləcə də əhali arasında idarəetmə imicinin azalması, ixtisaslı kadrların itirilməsi və s.). Müdirin vəzifəsi riskdən qaçmaq yox, onun qar-

şısını almaq, ehtimal olunan mənfi nəticələri mümkün qədər azaltmaq və riski məhdudlaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər görmək olmalıdır.

Risqlərin idarə edilməsi prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- hədəfin təyini (zərərin azaldılması, riskin aradan qaldırılması);
- risk təhlili (amillərin keyfiyyətə qiymətləndirilməsi və ya başvermə ehtimalının və dəymiş zərərin miqdarının qiymətləndirilməsi) və ən çox ehtimal olunan risk sahələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- risklərin idarə edilməsi üsullarının seçilməsi;
- risk idarəetməsinin həyata keçirilməsi;
- nəticələrin monitorinqi və əvvəlki mərhələlərin korrektə olunması.

Risqlərin idarə edilməsi fəaliyyətləri xarici mühit, ayrı-ayrı sahələrin mövqeyi, bu səbəbdən müxtəlif risklərin xarakteri və dərəcəsi dəyişdiyindən daimidir.

Qiymətləndirmə aparmaq üçün risklər müxtəlif meyarlara görə təsnif edilə bilər: yaranma mənbələri və səbəbləri, qərar qəbul etmə səviyyəsi, qərar verilməsindən sonun başlanğıcına qədər olan zamanın dəyəri, risk ehtimalı, itkilərin miqdarı və s. Müəssisənin idarəetmə sistemi baxımından risk mənbələri xarici və daxili amillərdən ibarətdir. Birinci halda, sistemin özündə mühafizə mexanizmlərinin yaradılmasını tələb edən nəzarətsiz risklərdən bəhs edirik. Bunlara siyasi, hüquqi, iqtisadi və texnoloji amillər daxildir. Daxili

risklərə marketinq, maliyyə menecmenti və ya kadr idarəçiliyi sahəsindəki idarənin özünün boşluqları və çatışmazlıqları səbəb olur. Onların məhdudluğu risk faktorlarına məruz qalması ilə əlaqələndirilir. Layihələri idarə edərkən sistemativ riskləri də qeyd etmək lazımdır [31].

İstehsal və ya kommersiya proqramının inkişafına başladıqda, bir sahibkar və ya menecer onun həyata keçirilməsi ilə əlaqəli riskləri qiymətləndirməli və bu riskləri müşayiət edən fəaliyyət istiqamətini seçməlidir. Qərar qəbul edərkən menecer ən yaxşı fəaliyyət kursunu seçmək proseduruna risk parametrini daxil etməlidir.

Risk və onun nəticələri aşağıdakı tələblər çərçivəsində mümkündür:

- riskdə olan hadisələrdən və qərarlardan yayınmaqla (riskin qarşısını almaqla) riskin aradan qaldırılması. Üsulun çatışmazlığı risklə yanaşı, müsbət nəticə əldə etmə ehtimalının da itirilməsi;
- zərərlərin qarşısının alınması və ya azaldılması - riskli hallardan qorunmaq üçün tədbirlərinin hazırlanması;
- sığorta (sığorta fondlarında sığorta haqları şəklində müəyyən fondların yatırılması);
- riskin ötürülməsi (riskin qarşı tərəfə qoyulması);
- riskin mənimsənilməsi - zərərin sığorta yolu ilə ödənmədən tanınması, itkilərin qarşısının alınması və əslində riskə etinasızlıq;
- üsulun seçilməsi riskli halda mümkün itkilərin miqdarından asılılığı.

Cədvəl 6.1

İdarəetmə risklərinin qarşısının alınması

Risqlər	Səbəbləri	Yüngülləşdirmə tədbirləri
1	2	3
1.Xarici 1.1 Siyasi	İqtisadi, vergi, bank, torpaq və digər qanunvericiliyin qeyri-sabitliyi	Xarici iş mühitinin formalaşması (şirkətlərarası birliklərdə iştirak və beynəlxalq təşkilatlarda). Ali orqanlarla qarşılıqlı aktiv əlaqə
1.2.Hüquqi	Normativ hüquqi aktların razılaşdırılmaması, qanunvericiliyin uyğunsuzluğu, sənədləşmənin qeyri-dəqiq aparılması (nizamnamə, saziş, müqavilə)	Sənədlərin aydın və birmənalı tərifli. Bu sahədə praktik təcrübəsi olan mütəxəssislərin sənədlərin hazırlanması və təhlili üçün cəlb olunması. Hüquq məsləhətçisinin ştat vahidinin tətbiqi. Məcburi bir hüquq məsləhətçisi imzası ilə etibarlı sənədlərin siyahısının müəyyənləşdirilməsi
1.3 İqtisadi 1.3.1.Bazar riski	Bazar şəraitində əlverişsiz dəyişikliklər	
1.3.2.Məzənnə riski	Valyuta məzənnəsindəki dalğalanma	Gözlənilməz xərcləri ödəmək üçün ehtiyatın yaradılması. Xaricdə müqavilələrin xarici valyuta ilə bağlanması. Sığorta. İnformasiya təminatına səy göstərilməsi Yuxarı orqanlara yerli büdcədən maliyyələşdirilən proqramların bir il müddətinə planlaşdırılması ilə bağlı real təkliflərin verilməsi

Cədvəl 6.1 davamı

1	2	3
1.3.3. Təchizatçılar riski	Yetərsiz məlumat təchizatçı haqqında məlumat	
1.4. İnznibati risk	Planda nəzərdə tutulmayan müxtəlif fəaliyyətlərin maliyyələşdirilməsi üçün yuxarı orqanların tapşırıqları	
1.5.Texnoloji	Daha inkişaf etmiş texnologiya və texnologiyaların ortaya çıxması	İzləmə məlumatı, ixtisaslaşdırılmış abunə jurnallar, sərgilərdə, konfranslarda iştirak, köhnəlmiş avadanlıqların verilməsi və təhsil proqramları üçün avadanlıq, barter kanalların axtarılması köhnəlmiş avadanlıqların yeniləri ilə mübadiləsi. Yüksək keyfiyyətli avadanlıq almaq üçün kifayət qədər vəsaitin əsaslandırılması və ayrılması
2. Daxili 2.1.Marketing	Marketing strategiyasının qarşıya qoyulmuş məqsədlərinə çatmaq baxımından səhv seçim, rəqiblərdən geri qalmaq	Yaxşı qurulmuş bir şəbəkə, lent cədvəli və onun optimallaşdırılması. Güclü marketing xidməti. Marketing tədqiqatları. Marketing strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi. Nəticələrə görə idarəetmə. Xidmət keyfiyyətinə nəzarət

Cədvəl 6.1 davamı

1	2	3
2.2. Maliyyə	Fövqəladə hallar (yanğınlar, partlayışlar, daşqınlar, təbii fəlakətlər, epidemiya), yanlış və qeyri-dəqiq məlumatlar səbəbindən itkilərin hesablanması	Gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsi. İnvestisiya və maliyyə strategiyasının hazırlanması. Yaşayış və qeyri-yaşayış fondu sığortası. Məlumatın yenidən yoxlanılması. Qarşılıqlı sığorta
2.3. Sosial-psixoloji (şəxsi)	Qeyri-peşəkar işçi həyatı; komandanın gərginliyi, kadr dəyişikliyi	Peşəkar kadrların iş qəbulu sistemi (sınaq, təlim, universitetlərlə qarşılıqlı əlaqə və s.). Fırılanma və karyera planlaşdırması da daxil olmaqla motivasiya. Daxili ünsiyyət (məlumatlandırma) sisteminin yaradılması. Qeyri-rəsmi bir qrupun mövcudluğunu hər hansı bir təşkilatın Cluster idarəetmə texnologiyasının dəyişməz yoldaşı kimi tanıması

6.2. Risklərin minimallaşdırılması üsulları

Risklərin qarşısını almaq üsulu tərəfdaşların, podratçıların, təchizatçıların hər hansı bir etibarsız hərəkətləri aşkar edildiyi təqdirdə investisiya layihəsinin rədd edilməsinə əsaslanaraq hazırlanmış və sifarişçiyə təqdim olunmuş sənədlərlə həyata keçirilir. Xarici risk faktorlarının qeyri-müəyyənlik səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, rədd edilən layihələr və ya onların icraçıları daha çox olacaqdır.

Risk bölgüsü üsulu layihənin iştirakçıları, onun ortaq icraçıları və subpodratçılar arasında layihənin potensial səmərəliliyi, iqtisadiyyatda müsbət dəyişikliklərin gözlənilməsi yüksək olduqda istifadə olunur.

Risklərin diversifikasiyası (paylanması) üsulu müxtəlif layihələrə investisiya ayırmaqla (prinsipə görə: bütün yumurtalarını bir səbətə qoyma). Bu üsul investor üçün investisiya obyektlərinin etibarlılığı eyni dərəcədə olan bir neçə şəxsin mövcudluğunda istifadə olunur. Diversifikasiya üsulu təşkilatlar üçün istənilən fəaliyyət sahəsinə tətbiq edilə bilər.

Risk mənbələrini dəqiq və xüsusi olaraq müəyyənləşdirmək mümkün olduğu hallarda risk mənbələrinin lokalizasiya üsulundan istifadə olunur. İqtisadi cəhətdən ən təhlükəli bir mərhələni və ya fəaliyyət sahəsini müəyyənləşdirməklə onu idarə edə bilər və beləliklə də müəssisənin son risk səviyyəsini azaldarsınız. Bənzər üsullardan uzun müddətdir ki, bir çox iri istehsal şirkətləri istifadə edir.

Məsələn, innovativ layihələr təqdim edərkən, yeni məhsul növlərini mənimsəməkdə, kommersiya uğuru şübhə altına alınan zaman və s. Layihənin riskli hissələri üçün əsas şirkətin tədqiqat və istehsal potensialına uyğun vençur törəmə filialları yaradılır.

Risk yayılması (dissipasiya) üsulu daha çevik bir risk idarəetmə vasitəsidir. Dissipasiyanın əsas üsullarından biri ümumi bir işin müvəffəqiyyəti ilə maraqlanan digər iştirakçılarla birləşərək (müxtəlif dərəcədə inteqrasiya dərəcəsi ilə) ümumi riskin paylanmasıdır. Dissipasiya üsulu risk bölgüsü üsulundan fərqlənir ki, birinci halda risk (investisiya) xaricdəki fiziki və ya hüquqi şəxslər, ikinci halda, eyni layihənin iştirakçıları ilə bölüşdürülür. İnteqrasiya ya şaquli, ya da üfüqi ola bilər - tabeliyindəki bir neçə müəssisənin və ya bir sənaye müəssisəsinin əlaqələndirilmiş qiymət siyasətinin aparılması, ayrı-ayrı iqtisadi zonalar, “piratçılığa” qarşı birgə tədbirlər üçün və ya üfüqi şəkildə birləşməsi yənidən - ancaq texnoloji bölüşdürülmə ardıcılığı, təchizat və marketing əməliyyatları.

Risk kompensasiya üsulu təşkilatın fəaliyyətini strateji planlaşdırma yolu ilə aktiv idarəetmə üsullarına aiddir. Bunun üçün planlaşdırma mərhələsində, planlaşdırılan göstəricilərdə ehtiyatlar yaratmaqla gələcək çətinliklər və qeyri-müəyyənlikləri kompensasiya etmək lazım gəlir.

Risk sığortası üsulu xüsusi sığorta fondunun formalaşdırılmasından, bölüşdürülməsindən və sığorta kompensasiyasını ödəməklə, hər cür itki və zərəri aradan qaldırmaq

üçün istifadə edilməsindən ibarətdir. Sığorta sahibi sığorta ödəyicisinin müvafiq fonduna sığorta ödənişləri edir. Sığorta razılaşmasında (müqaviləsində) göstərilən riskli hallar olduqda (bir qayda olaraq, sığorta rüsumunun miqdarından xeyli çox olan) sığorta məbləğini sığortaçıya ödəyir.

Sığorta münasibətləri sistemindən asılı olaraq, müxtəlif sığorta növləri fərqləndirilir: sığorta (bir neçə sığortaçı, hər biri öz payında, biri sığortalı); ikiqat sığorta (eyni miqdarda iki sığortaçı); təkrarsığorta (birinci sığortaedənin miqdarı ikinci sığortaçı tərəfindən təkrar sığortalanır); öz-özünə sığorta (birbaşa təsərrüfat subyektlərində nağd və fiziki sığorta fondlarının, yəni sığorta olunanda yaradılması).

Hedjinq üsulu müqavilə bağlanarkən nəzərə alınan mallarla müqayisədə təşkilat üçün əlverişsiz olan malların bazar qiymətlərindəki dəyişikliyi nəticəsində yaranan zərər riskini azaltmaqdan ibarətdir. Hedjinqin mahiyyəti, satıcının (alıcının) malı satması (alması) barədə müqavilə bağlaması və eyni zamanda əks xarakterli fyuçers əməliyyatını (cari qiymətlərlə, əvvəlcədən ödəmə ilə, lakin gələcəkdə satınalma şərtilə) həyata keçirməsidir. Satıcı mal almaq üçün, alıcı isə mal satmaq üçün müqavilə bağlayır. Beləliklə, qiymətdəki hər hansı bir dəyişiklik alıcılara və satıcılara bir müqavilədə itki, digərində qazanc gətirir. Buna görə onlar ümumiyyətlə, gələcəkdə alınacaq və ya satılacaq malların qiymətindəki dəyişikliklərdən zərər görmürlər.

6.3. Optimal risk səviyyəsinin yaradılması

Təhlükənin qarşısının alınması və ya azaldılması üsulları seçildiyi təqdirdə konstruktiv təhlükəsizlik tədbirləri ilə iş rejimlərinə (təhlükəsizlik mühəndisliyi) riayət olunmasına nəzarətin təşkili xərcləri arasında orta q razılaşıma axtarılır.

Risqlərin azaldılmasına malların və sistemlərin etibarlılığını artırmaq, zərər verən amillərin (məsələn, partlayıcı maddələrin və ya təhlükəli maddələrin məhdud ehtiyatlarının) intensivliyini azaltmaq, təsirlə əlaqədar obyektlərin təhlükəsizliyini artırmaqla nail olmaq mümkündür.

Riskin azaldılması aşağıdakı mərhələlərdə mümkündür:

- bir əməliyyatın planlaşdırılması və ya nümunələrin dizaynı - əlavə elementlər və ölçülər təqdim etməklə;
- qərar qəbul etmə - qərarın effektivliyini qiymətləndirmək üçün müvafiq meyarlardan istifadə etməklə (məsələn, Vald meyarları (“ən pisini saymaq”) və ya Sevic (“ən yaxşısını saymaq”) və ya risk göstəricisinin ölçüdə məhdud olduğu bir meyar (risk məhdudluğuna cavab verməyən alternativlər olduqda) nəzərə alınmır);
- texniki sistemlərin istismarı və onun yerinə yetirilməsi - iş rejimlərinə ciddi riayət və nəzarət.

Qəbuledilən və ya qəbuledilməz kritik risk sahələrini müəyyənləşdirdikdən sonra menecer, əməliyyatların müəyyən bir növü (iş) üçün optimal risk səviyyəsini müəyyənləşdirmək baxımından bu sahələri daha ətraflı təhlil etməlidir. Məsələn, əməliyyatlar apararkən onun bankın 100.000 AZN zərərinin olduğunu bilməsi kifayət deyil (0,07 ehtimalı ilə və ya 100 vəziyyətdən 7-si ilə baş verə bilər). Hər bir halda aşılmması lazım olan riskin maksimum miqdarını və eləcə də bunların bəzi optimal səviyyəsini müəyyən etmək vacibdir. Bank yüksək rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərdiyindən, onun uğuru, ümumiyyətlə, parametrlərlə müəyyən edilir:

- aparılan ayrı-ayrı əməliyyat növlərinin səmərəliliyi;
- bu əməliyyatların həcmi;
- əməliyyatların aparılması ilə bankın öz üzərinə götürdüyü riskin səviyyəsi.

Bu parametrləri təhlil edərkən, onların əlaqəli olduqlarını görmək olar. Bir qayda olaraq, bank effektiv əməliyyatların həcmi artırmağa çalışır, lakin bu artım həddindən artıq risk səviyyəsindən əvvəl də ola bilər. Yuxarıda göstərilənlərdən, bu göstəriciləri balanslaşdırmağın zəruriliyinə dair sadə bir nəticə çıxır, çünki yüksək risk səviyyəsi ilə aparılan əməliyyatların səmərəliliyinin artması müəyyən şərtlər daxilində bankın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Bu parametrlərin balanslaşdırılması problemi müəyyən növ əməliyyatlar həyata keçirərkən optimal risk səviyyəsini

təyin edən inkişaf etmiş risk strategiyası ilə həll olunur. Optimal səviyyə, şübhəsiz ki, nisbi bir anlayışdır, çünki mütəxəssislərin subyektiv qiymətləndirmələri əsasında əldə edilir, lakin buna baxmayaraq, risk “künc əyrisinin” qurulması nəticəsində əldə olunan məqbul risk sahəsinin hüdudlarından da irəli gəlir. Aydınır ki, son dərəcə ehtiyatla hərəkət edən bir bank üçün, risklərin optimal səviyyəsinin dəyəri əməliyyatların təhlükəsizliyindən çox narahat olmayan banka nisbətən daha aşağı olacaqdır.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, hər bir istiqamət çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər, təminat xərclərinə fərqli bir səmərəlilik nisbəti (yolverilməz ziyan ehtimalının azaldılması) olacaqdır. Bu səbəbdən də müəyyən şəraitdə pul vəsaitlərini riskin qarşısının alınmasına, yaxud azaldılmasına deyil, mümkün zərərin ödənilməsi üçün xərclənməsinə yönəltmək iqtisadi cəhətdən daha məqsədəuyğun ola bilər. Sonuncu vəziyyətdə sığorta mexanizmindən istifadə olunur.

Beləliklə, optimal risk səviyyəsinin yaradılması hər bir bankın fərdi xüsusiyyətləri ilə əlaqəli xüsusi bir məsələdir. Qərarın hazırlanması prosesində, eyni zamanda risk azaldılması tədbirlərinin təsirsiz və baha başa gəldiyi aydın olarsa, sığortalamaq daha məqsədomüvafiq iqtisadi səmərə verə bilər. Belə olan təqdirdə zərərin təzminatla ödənilməsi ortaya çıxır.

7. SİĞORTA RİSK İDARƏETMƏSİ ÜÇÜN VASİTƏ KİMİ

7.1. Sığortanın mahiyyəti, məzmunu və funksiyaları

Sığortaya obyektiv ehtiyac ziyana səbəb ola biləcək təsadüfi bir hadisə kimi risk anlayışının mövcudluğu ilə müəyyən edilir. Bu vəziyyətdə zərər yalnız maddi sahədə itkilərlə əlaqəli əmlak deyil, insanlara müxtəlif, məsələn, qəza nəticəsində dəyən maddi ziyana görə də ola bilər.

Sığorta geniş mənada, gözlənilməz və bədbəxt hadisələr ilə əlaqədar olaraq ictimai istehsalın ayrılmaz bir elementi kimi cəmiyyətin ehtiyat fondlarına sahib olmaq üçün iqtisadi ehtiyacı ilə bağlı olan vasitədir. Bu ehtiyat fondları (sığorta) istənilən yolla yaradıla bilər: özünü sığortalamaqla, mərkəzləşdirilmiş qaydada, ehtiyata götürməklə, hüquqi və fiziki şəxslərin sığorta təşkilatına töhfə verməklə (yəni, faktiki sığorta forması).

Öz-özünə sığorta, hər bir təsərrüfat subyekti tərəfindən gözlənilməz hallarda zəruri maddi və maliyyə ehtiyatlarının toplanmasını təmin edir. Bununla birlikdə, öz-özünə sığorta qeyri-müəyyən səbəbdən bu problemi adekvat şəkildə həll edə bilməz. Dövlət ehtiyatlarının mərkəzləşdirilməsi onun mütənasib və tarazlı inkişafını tənzimləməyə imkan verir.

Sığorta riskinin dərəcəsinin dəyişməsi ilə xarakterizə

olunan müasir iqtisadi şəraitdə sığortanın rolu getdikcə artır. Bu, müəssisələrə maddi ziyan ödənilməsində və əhalinin sosial müdafiəsində dövlətin rolunun azalması ilə əlaqədardır. Əgər yaxın keçmişdə əhalinin könüllü sığortası kifayət qədər geniş yayılmırdısa və istər icbari, istərsə də könüllü olmaqla dövlət müəssisələrinin əmlakının sığortası demək olar ki, aparılmırdı və indi vəziyyət tamamilə dəyişib. Hazırda sığorta bazarı fəal inkişaf etməkdədir. Əvvəlcə paralel, sonra isə sığorta işində inhisarçı olan dövlət sığorta təşkilatları, səhmdar və özəl sığorta təşkilatları yaranmışdır [24].

Sığorta – sahibkarlıq subyektlərinin və vətəndaşların müəyyən hadisələr (sığorta hadisələri) baş verdiyi zaman onların ödədikləri sığorta haqlarından (sığorta mükafatı) əmələ gələn vəsaitlər hesabına əmlak mənafeələrinin qorunması münasibətidir. Sığorta riskin azaldılmasının əsas üsuludur. Sığorta prosesində sığortalı və sığortaçı iştirak edir. Sığorta, sığorta fondunun formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan müəyyən istehsal münasibətlərini ifadə edir.

Sığortalı – bu, təsərrüfat subyektidir və yə vətəndaş sığorta haqqını ödəyən və sığorta münasibətinə girən fiziki və yə hüquqi şəxsdir. Başqa sözlə, sığortalı (sığorta haqqı ödəyən) və sığortaçı (sığorta olunan) bir-biri ilə müəyyən sığorta münasibətinə girən təsərrüfat subyekti və ya vətəndaşdır. Sığorta sahibi sığortaçı ilə sığorta müqavilələri bağlayan və ya qanuna əsasən sığorta sahibi olan şəxsdir.

Sığortaçı – sığorta fəaliyyətini həyata keçirmək üçün

yaradılan, sığorta fəaliyyətini həyata keçirmək üçün lisenziya almış hər hansı bir təşkilati və hüquqi formaya malik olan təsərrüfat subyektidir.

Sığorta fondu – sığortaçının töhfələri hesabına formalaşan və sığortaçının əməliyyat və təşkilati rəhbərliyində olan pul və ya maddi ehtiyatları təmsil edir. Sığorta fonduna özünün sığorta prosesində formalaşan dövlət ehtiyat fondu (dövlət mərkəzləşdirilmiş sığorta fondu), sığortaçı fondu, sahibkarın ehtiyat fondu (kommersiya riski fondu, sığorta fondu) daxildir. Sığorta fondunun yaradılması sığorta maraqlarına əsaslanır.

Sığorta marağı – sığortaya maddi marağın ölçüsüdür. Sığortalanmayan maraq tam və qismən ola bilər. Tam maraq sığortalanan əmlakın miqdarının yüz faizi deməkdir. Qismən maraq isə, risk altında olan əmlaka, ümumi marağın hər hansı bir hissəsinə olan maraqdır. Sığorta edən ilə sığortaçının maraqları fərqlidir.

Əmlak sahibinin maraqları sığortaçının marağı ilə müəyyən edilir. Əmlak sahibi təkcə əmlakın özü, həm də əmlakın mülkiyyəti ilə əlaqədar yarana biləcək itkilərə, o cümlədən mənfəət itkisinə görə məsuliyyət daşıyır.

Sığortaçı marağı – sığorta şərtlərində göstərilən sığortaçının məsuliyyətidir. Sığorta münasibətləri iki qrupdan ibarət olan sığorta olunan ilə sığortaçı arasında (sığorta fonduna töhfələrin ödənilməsi və sığorta ödənişi sığorta məbləği üzrə) yaranır.

Sığortanın funksiyası mahiyyət və məzmun etibarı ilə

iqtisadi bir kateqoriyadır.

Sığorta risk, xəbərdarlıq, əmanət, yığma qənaət və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir.

Risk funksiyası – riski kompensasiya etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur və o, sığorta hadisələri baş verdikdə sığorta iştirakçıları arasında pul dəyəri formasının yenidən bölüşdürülməsini təmin edir. Beləliklə, zərurət olduqda, zərər çəkmiş hüquqi və ya fiziki şəxslərə lazımi maddi yardım göstərilir. Risk funksiyası əsas hesab olunur.

Xəbərdarlıq funksiyası – sığorta, sığorta riskinin azaldılması ilə əlaqədar tədbirlərin maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün sığorta müqaviləsinin müvəqqəti bağlanması və sığorta haqlarının köçürülməsini əhatə edir. Risk funksiyası sığorta hadisəsinin qurbanlarına maddi yardımın göstərilməsinə aiddirsə, xəbərdarlıq funksiyası sığorta hadisəsinin başvermə ehtimalını azaltmaq üçün tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Əmanət funksiyası – sığorta köməyi ilə sığorta müqaviləsində göstərilən sığorta məbləğlərinin toplanmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulur.

Sığortanın *qənaət funksiyasının* məzmunu ondan ibarətdir ki, sığorta köməyi ilə müəssisənin inkişafı və digər məqsədlər üçün pul yığılır. Əmanət funksiyasına bir nümunə də əsas pensiyaya əlavələr almağa imkan verən pensiya sığortasıdır.

Maliyyələşdirilən *məcmu funksiyasının* məzmunu istehsal və təsərrüfat fəaliyyətində mümkün itkiləri ödəmək

üçün vəsait toplamaqdır.

Sığortanın *nəzarət funksiyasının* məzmunu sığorta fondunun ciddi məqsədli şəkildə formalaşması və istifadəsinə nəzarətdə ifadə olunur. Sığortanın bu funksiyası bütün maliyyə kateqoriyasına xas olan bir nəzarət funksiyasıdır.

7.2. Sığortanın növləri

Sığortanın təsnifatının əsas xüsusiyyəti sığorta obyektləridir. Sığortanın obyektləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan əmlak maraqları ola bilər.

Sığortanın təsnifatı sığortanın sektorlara, növlərə, formalara, sığorta münasibətləri sistemlərinə bölünmə sistemidir.

Sığorta sahəsi – bu, insan həyatını və sağlamlığını, maddi sərvətləri, üçüncü tərəflər qarşısında öhdəlikləri səciyyələndirən sığorta təsnifatındakı bir əlaqədir. Sığorta obyektlərindən əsasən üç sığorta sahəsi fərqlənir: fərdi, əmlak, məsuliyyət sığortası.

Sığorta növü – sığorta sahəsinin bir hissəsidir. O, homogen (həmcins) əmlak maraqlarının sığortası ilə xarakterizə olunur. Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş sığorta təsnifatı Qanununa əsasən, fərdi sığorta sənayesi, sığorta obyekti, sığortaedənin və ya sığortaedilənin həyatı, sağlamlığı, əmək qabiliyyəti və pensiya təminatı ilə əlaqəli əmlak maraqları olduğu sığorta növləri aiddir. Fərdi sığor-

taya fərdin həyatında baş verən hadisələrlə əlaqəli bütün sığorta növləri daxildir. Belə ki, fərdi sığorta aşağıdakı növləri əhatə edir: həyat sığortası, bədbəxt hadisələrdən və xəstəliklərdən sığorta, tibbi sığorta.

Bütün mülkiyyət formalı müəssisələr müxtəlif növ sığorta müqavilələri bağlaya bilərlər. Əsas müqaviləyə görə, müəssisəyə məxsus bütün əmlak: binalar, qurğular, o cümlədən ötürücü qurğular və digər maşınlar, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, əsaslı tikinti, inventar, hazır məhsullar, mallar, xammal, materiallar və s. sığortalıdır.

Şirkət əmlakının hər hansı bir hissəsini (qrupunu) sığortalamaq hüququna malikdir.

Əlavə müqavilələrə əsasən aşağıdakılar sığortalana bilər:

- icarə müqaviləsi ilə müəssisə tərəfindən alınan əmlak (icarəyə verən tərəfindən sığortalanmadıqda) və ya digər müəssisələrdən (təşkilatlardan) və əhalidən emal, təmir, nəqliyyat, saxlama, komissiya və s. üçün alınan əmlak;
- eksperimental və ya tədqiqat işləri zamanı sərgilərdə nümayiş etdirilən əmlak.

Digər şirkətlərə icarəyə verilən əmlak, öz əmlakının qalan hissəsindən ayrıca sığortalana bilər.

Ümumiyyətlə, obyektiv dəyər qiymətləndirməsi olmayan qiymətli əşyalar və digər əşyalar xüsusi könüllü sığortaya məruz qalmır (sənədlər, pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar, qiymətli metal və daşlar, əlyazmalar, rəsmlər, planlar

və s.). Bu əmlak, habelə sığortası xüsusi şərtlər altında həyata keçirilən əmlak (nəqliyyat vasitələri, səyyar tikinti və digər məşınlar, kənd təsərrüfatı heyvanları və s.) əsas müqaviləyə əlavə olaraq xüsusi şərtlərlə sığortalana bilər.

Yüksək riskli zonada yerləşən, torpaq sürüşməsi, daşqın və digər təbii fəlakət təhlükəsi altında olan binalar, tiki-lilər və digər əmlak könüllü sığorta altında sığortalana bil-məz, belə bir təhlükə müəyyən edilmiş qaydada elan edil-dikdən və ya səlahiyyətli orqanlar müvafiq sənəd tərtib et-dikdən sonra, təhlükə faktı sənədlə təsdiqlənir. İstisna hal-larda, sığorta müqaviləsinin əvvəlki müqavilənin müddəti bitənədək sığorta müqaviləsində göstərilən əmlak dəyərinin tərkibində yeni bir müddətə (yenilənmiş) müqavilə bağlana bilər.

Əmlak sığortasına aşağıdakılar daxildir: quru, hava və su nəqliyyatı, eləcə də yük, digər əmlak növləri, maliyyə risklərinin sığortası və s.

Dünyada ən çox yayılmış məsuliyyət sığortasının növü, dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan Res-publikasında da məcburi olan nəqliyyat vasitəsi sahibləri-nin mülki məsuliyyət sığortasıdır. Avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası üçün bir avtomobilə və qoşquya bərabər tutulan bütün nəqliyyat va-sitələri mövcud qanunvericilik aktlarında müəyyən edilmiş şərtlərlə sığortalanır. Ümumi sığorta şərtlərinə görə, icbari sığorta, həm nəqliyyat vasitəsi sahibinə, həm də sürücüyə şamil olunur.

Sığortaçı sığorta hadisəsi nəticəsində yaranan faktiki xərcləri ödəyir, lakin bu, sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş sığorta məbləğindən çox olmur. Mülki məsuliyyət sığortasına maddi ziyanə görə kompensasiya daxildir: bir avtomobilin təmir xərcləri və ya bir avtomobilin tam itkisi halında xərcinin ödənilməsi (bu sığorta növü üçün bütün xərclərin yarısından çoxu); avtomobilin dəyərinin azalması halında itkilərə görə kompensasiya; qazanc itkisi; bir avtomobilin təmir müddətində icarə haqqının ödənilməsi (bəzi sığorta şirkətləri sığorta hadisəsinin baş verdiyi gündən bir saat ərzində sığortalıya kirayə avtomobil verir); nəqliyyat vasitəsinin dayanma vaxtı və digər maddi itkilərə görə olan kompensasiya [22].

Şəxsi itkilərə görə kompensasiya olaraq aşağıdakılar ödənilir: tibbi xərclər, qazanc itkisi, mənəvi ziyan, dəfn xərcləri və s.

Digər xərclər də – hər cür müayinə və protokolların hazırlanması xərcləri, vəkil üçün xərclər ödənilir.

Məsuliyyət sığortası aşağıdakı növləri əhatə edir:

- borcların qaytarılmamasına görə borcalanların məsuliyyət sığortası;
- nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin məsuliyyət sığortası;
- digər növlərinin məsuliyyət sığortası.

Sığorta növü müəyyən növlərə daxildir. Bu sığorta oxşar obyektlərin müəyyən bir miqdarda sığorta məsuliyyəti-dir.

Fərdi sığortanın növləri uşaq sığortası, evlilik sığortası,

qarışıq həyat sığortası, əlavə pensiya sığortası, ölüm və sağlamlıq sığortası və s.-dən ibarətdir .

Əmlak sığortasının növləri binaların, əsas və dövriyyə vəsaitlərinin, heyvanların, ev əşyalarının, nəqliyyat vasitələrinin, məhsulların və s. sığortasıdır.

Məsuliyyət sığortası növləri – iş və peşə fəaliyyəti zamanı vurulan zərərdən sığortalanma, istehsaldakı fasilələr nəticəsində itkilərdən sığortalanma və s.

Sığorta məcburi və könüllü formada həyata keçirilir.

İcbari sığorta – sığorta qanuna əsasən, könüllü olaraq – sığortaçı ilə sığortaedən arasında bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilən sığortadır.

Sığorta müqaviləsi – sığorta olunan ilə sığortaçı arasında ikitərəfli razılaşmadır. Sığorta müqaviləsinə əsasən, bir tərəf (sığortaçı) müqavilədə nəzərdə tutulan hadisə (sığorta hadisəsi) baş verdikdə, qarşı tərəfə (sığortaedənə) və ya müqavilə bağlanmış üçüncü tərəfə (faydalanan şəxsə) bu hadisə nəticəsində vurulmuş ziyana görə müqavilə çərçivəsində sığortalanan maraqlara kompensasiya ödəməyi, eləcə də, müqavilə məbləği (sığorta məbləği), digər tərəf (sığortaçı) müqavilədə göstərilən məbləği (sığorta haqqı) ödəməyi öhdəsinə götürür.

Sığorta müqaviləsinin bağlanması faktı sığorta qaydaları tətbiq etməklə sığortaçı tərəfindən təhvil verilmiş sığorta şəhadətnaməsi ilə təsdiqlənir.

Sığorta şəhadətnaməsi – sığorta şirkətinin gələcəkdə müəyyən bir hadisə baş verəcəyi təqdirdə razılaşdırılmış

məbləği ödəmək öhdəliyi qarşılığında sığortaçı mükafat (sığorta haqları) ödədiyi qanuni təsdiq edilmiş müqavilədir.

Sığorta şəhadətnaməsini etibarlılıq müddəti sığorta müddəti adlanır.

Sığorta şəhadətnaməsində aşağıdakılar qeyd olunur:

- adı (təsərrüfat sybyektinin adı);
- şəhadətnamə sahibinin soyadı, adı, atasının adı və yaşadığı ünvanı;
- sığorta obyektı;
- sığorta məbləğinin miqdarı;
- sığorta riski;
- sığorta haqqının həcmi, ödənilmə vaxtı və qaydası;
- müqavilə müddəti;
- tərəflərin razılığı ilə digər şərtlər;
- tərəflərin imzaları.

Sığorta müqaviləsi, adətən, sığortaçının ilkin sığorta haqqını ödədiyi andan qüvvəyə minir.

Sığortadan əlavə müştərək (birgə) sığorta, ikiqat sığorta, təkrarsığorta və özünüsüığorta da mövcuddur.

Müştərək (birgə) sığorta – iki və ya daha çox sığortaçının eyni riskin sığortasında müəyyən səhmlərdə iştirak etdiyi, hər biri öz sığorta hissəsində sığorta məbləği üçün birgə və ya ayrı-ayrı sığorta müqavilələri bağlayan sığorta növüdür. Müqavilədə sığortaçıların hər birinin hüquq və vəzifələri müəyyən edilmədiyi təqdirdə, sığorta ödənişi və ya sığorta ödənişi ödəmək üçün sığortaçı (faydalanan şəxs)

qarşısında birgə məsuliyyət daşması nəzərdə tutulur.

İkiqat sığorta – sığortanın ümumi məbləği sığortalanmış dəyərdən artıq olduqda, eyni risklərdən eyni faizli bir neçə sığortaçı ilə sığortalanır.

Təkrarsığorta – bu, tək bir sığortaçı tərəfindən təkrarsığorta müqaviləsi üzrə digər sığortaçı ilə öhdəliklərinin hamısını və ya bir hissəsini yerinə yetirmə riski şərtləri ilə sığortalanmasıdır. Təkrarsığorta vəziyyətində, bu müqavilə üzrə sığortaçı, sığorta müqaviləsinə əsasən sığorta ödənişi və ya sığorta ödənişi üçün sığortaçı qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Özünüsüğorta – bu, məcburi və ya könüllülük əsasında birbaşa təsərrüfat subyektinin özü tərəfindən sığorta (ehtiyat) fondunun yaradılmasıdır.

Sığorta şirkətləri “sığorta pul”u (*ing. pool*) yarada bilərlər – bu, müəyyən risklərin (bir qayda olaraq, az tanınmış, yeni risklər) birgə sığortası üçün sığortaçıların birliyi.

7.3. Sığortanın təşkilati quruluşu

İqtisadi kateqoriya olaraq sığorta aşağıdakı elementləri əhatə edir:

- riskli hallar;
- risk vəziyyəti;
- sığorta obyektinin dəyəri (qiymətləndirilməsi);
- sığorta hadisəsi;
- sığorta məbləği;

- sığorta haqqı;
- sığorta sahibinin ziyanı (itkisi);
- sığorta ödənişi.

Bu onların hamısı sığortanın təşkilati quruluşunu təşkil edir. Sığorta obyektinin vəziyyəti bir sıra amillərdən asılıdır. Sığortaçı yalnız əhəmiyyətli amillər, *risk qeydiyyatı* adlanan monitoring və uçot prosesini nəzərə alır.

Hər hansı bir risk qrupu üçün riskin qeydini müəyyən edən amillərə *risk öhdəlikləri* deyilir. İstənilən bir risk, risk hallarının məcmusu kimi təqdim edilə bilər [28].

Risk halları iki qrupa bölünür: obyektiv və subyektiv. *Obyektiv hallar* reallığa obyektiv yanaşmanı əks etdirir və insanların iradəsi və şüurundan (təbiətin elementar qüvvələrinin təzahürü) asılı deyil, *subyektiv* risk halı - insanların iradəsi və şüuru ilə əlaqəli reallığı dərk etmək üçün bir yanaşma (təhlükəsizlik tədbirlərinin pozulması, ağır yol hərəkəti və s.).

Riskin dəyərinin qiymətləndirilməsi, sığortanın təmin edildiyi bir hadisənin başvermə ehtimalı və pul ilə ifadə olunan nəticələri ilə müəyyən olunur. Sığortalı hadisənin nəticələri sığorta obyektinin tamamilə məhv olması və ya qismən ziyanında özünü göstərir.

Sığorta müqaviləsinin tərtib edilməsi zamanı sığorta obyektinin bazar dəyəri, yəni, onun sığorta dəyəri qiymətləndirilir.

Əmlak sığortasında sığortanın qiymətləndirilməsi bü-

tün sonrakı hesablamalar (sığorta məbləği, sığorta haqqı, sığorta ödənişi) üçün ilkin göstərici rolunu oynayır.

Əmlakın balans dəyəri, o cümlədən köhnəlmə bir sığorta qiymətləndirməsi üçün əsas götürülür.

Obyektin sığortalanmış dəyəri sığorta məbləğinin hesablanması üçün əsasdır.

Sığorta olunan məbləğ sığorta müqaviləsi və ya qanunla müəyyən edilmiş sığorta məbləğinin və sığorta ödənişinin məbləğinin müəyyən edildiyi pul məbləğidir.

Sığorta edən sığorta haqqını sığortaçıya sığorta məbləğindən ödəyir.

Sığorta mükafatı sığortaçının sığorta müqaviləsinə və ya qanuna uyğun olaraq ödəməli olduğu sığorta haqqıdır.

Həcm göstəricisi:

$$SM = SD \times (SO - E + M), \quad (7.1)$$

burada SM - sığorta mükafatı, SD - sığorta dərəcəsi, SO - sığorta obyekti, E - endirim, M - mükafat.

Sığorta tarifi – sığorta məbləğinin vahidinə və ya ümumilikdə icbari sığorta üçün sığorta mükafatının dərəcəsi Qanunla müəyyən edilir.

Həcm göstəricisi – sığorta tarifi ilə bağlı göstərici sığorta məbləğinin vahidini və ya bütövlükdə sığorta obyektinin göstəricisidir.

Endirimlər – sığorta mükafatından sığortaçı tərəfindən sığorta edənə verilir və sığortaçıya öz vəzifələrini dəqiq yerinə yetirməsi üçün həyata keçirilən bir təşviq formasıdır.

Müavinət – sığorta ödənişi üçün nəzərdə tutulmuş fondun formalaşması ilə birbaşa əlaqəli olmayan sığorta dərəcəsinin bir hissəsini təmsil edir. Əlavə ödənişlər, hissə-hissə və s. üçün riskli ola bilər.

Risk müavinəti – ortalama səviyyəsindən çox olduqda sığorta ödənişi ödənildiyi təqdirdə sığorta fondu yaratmaq üçün istifadə olunur.

Bir neçə illik sığorta ödənişi ödənişlərin orta səviyyəsi xalis nisbətdir. Əslində, illər ərzində ödənişlərin miqdarı orta səviyyədən bu və ya digər istiqamətdə uzaqlaşmasıdır.

Bu, ehtimal olunan uzaqlaşmanın məbləği ilə xalis nisbətə artması risk müqafatının tərkib hissəsini təşkil edir.

Ödəniş haqqı sığorta şirkətinə töhfələr ödəyərkən hissə-hissə planını verməsi üçün sığorta şirkətinin zərərələrini kompensasiya edən uzunmüddətli həyat sığortası növləri üzrə tarifin bir hissəsini təmsil edir. Təqdimat müqafatı bəzəlikə hissə ilə illik hissə arasındakı fərqə bərabərdir.

Sığorta haqqı, iqtisadi cəhətdən sığortalananın mənfəətin mənfə hadisələrdən qorunmasını təmin etmək üçün istifadə olunan qazancının bir hissəsini təmsil edir. Riyazi mənada sığorta haqqı ortalama olaraq (yəni, sığortaçının bütün öhdəliklərindən sığorta portfelinin bir siyasətinə aid olan bir hissə kimi) ifadə edilə bilər.

Sığorta haqlarının aşağıdakı növləri var:

- risk;
- əmanət;
- xalis faiz;
- kifayət qədər və ümumi faiz.

Risk töhfəsi – xalis mükafatı təmsil edir, yəni, riskin ötürülməsi üçün nəzərdə tutulan mükafatın hissəsidir.

Əmanət töhfəsi - bu, həyat sığortası müqavilələri bağlanarkən tutulan məcmu hissədir.

Netto dərəcəsi - bu sığorta növü üçün müəyyən müddətə sığorta ödənişlərini ödəməyi tələb edən sığorta mükafatının hissəsidir. Risklərin sisteməti inkişafı ilə xalis nisbət in ölçüsü risk töhfəsinə bərabərdir. Xalis məzənnə sığortalanan riskin (yanğın, sel və s.) qiymətini ifadə edir.

Yetərli töhfə - təkcə sığorta ödənişlərini deyil, həm də sığortaçının xərclərini ödəmək üçün kifayət qədər bir məbləğdə olan mükafatdır. Yetərli mükafat xalis dərəcənin məbləğinə və sığortaçının xərclərinə daxil olan yükə bərabərdir, yəni, kifayət qədər mükafat sığortaçının qazancı olmadan ümumi nisbətini ifadə edir.

Brutto dərəcəsi – sığortaçının tarif dərəcəsidir və xalis dərəcədən və yükədən ibarət olmasdır.

Yükün – sığortaçıya sığorta prosesinin təşkili xərclərini ödəmək üçün nəzərdə tutulmuş hissəsidir.

Risk xüsusiyyətinə görə, sığorta mükafatı çoxnövli və daimi olaraq bölünür.

Çoxnövli – müəyyən bir dövr üçün riskin ötürülməsi üçün nəzərdə tutulmuş və bu dövrdə o, risk töhfəsinə bərabərdir (zaman keçdikcə riskin xüsusiyyətindən asılı olaraq arta və ya azala bilər).

Daimi töhfə – zamanla dəyişmir, çünki sığorta mükafatını təyin edən risk də zamanla dəyişmir.

Ödəniş formasına görə sığorta haqqı birdəfəlik, cari, illik və digər hissələrə bölünür.

Ödəniş ardıcılığından asılı olaraq *ilk* və *sonrakı* hissə-hissə sığorta haqları ayrılır.

Ödəniş vaxtına görə sığorta haqları əvvəlcədən ödəmə və avans ödənişinə bölünür.

Avans – sığortaçı tərəfindən müqavilədə göstərilən vaxtdan əvvəl sığortaçıya edilən ödənişlərdir.

Əvvəlcədən ödəniş – bu, sığortaçı tərəfindən alınan əmanətdir.

Sığorta haqları sığortaçının balans hesabatında necə əks olunduğundan asılı olaraq, təhvil verilmiş ödənişlər, effektiv və səmərəli mükafatlara bölünür.

Təhvil verilən ödənişləri - təqvim ilindən sonrakı il üçün paylanan sığorta mükafatının bir hissəsidir.

Səmərəli töhfə - illik xalis məzənnə ilə cari ilin növbəti ilədək aparılmış ödənişləri arasındakı fərkdir.

Effektiv töhfə - cari ildə qorunan və növbəti ilədək saxlanılan effektiv töhfə və əlavə ödənişlərin məbləği. Effektiv mükafat, sığortaçının bu il ərzində aldığı nağd sığorta ödənişlərinin bütün məbləğidir.

Zilmer və təkrarsığorta mükafatı da var. Zilmer ya da ehtiyat, töhfə - xalis miqdarı - il üçün bu tip sığorta müqavilələrin bağlanmasına görə dərəcələr və xərclərdir.

Təkrarsığorta mükafatı - sığortaçılar arasında bağlanmış təkrarsığorta müqaviləsinin şərtlərinə əsasən sığortaçıya təkrar köçürdüyü töhfəyə deyilir.

Sığorta mükafatının həcminə görə zəruri, ədalətli və rəqabətli mükafatlar var.

Tələb olunan – zəruri qatqı kifayət edəcək və sığortaçıya sığorta məbləği və müavinətləri ödəməyə imkan verəcək qədər sığorta haqqının miqdarını əks etdirir.

Ədalətli töhfə – sığorta müqaviləsi üzrə tərəflərin öhdəliklərinin bərabərliyini əks etdirir.

Rəqabətli töhfə – sığortaçını mümkün qədər çox potensial sahibi olmasına imkan verir.

Hesablama üsulundan asılı olaraq sığorta haqları orta, dərəcəli və fərdi töhfələrə bölünür.

Orta töhfə – bütün sığorta əhali üçün hesablanmış mükafatın arifmetik ortasıdır.

Dərəcəli töhfə – sığorta əhalisinə daxil olan obyektin risk miqdarının nəzərə alındığı bir töhfədir.

Fərdi töhfə – ayrı bir sığorta obyektinə üçün olan töhfədir.

Sığorta mükafatı həm də sığorta müqaviləsinin bağlanması ilə müəyyən edilən əsas, əlavə - əsas mükafata endirimlər və güzəştlərdir.

Sığorta hadisəsi sığorta müqaviləsində və yaxud qanunda nəzərdə tutulmuş bir hadisədir.

Sığorta hadisəsi nəticəsində sığorta olunana dəymiş maddi ziyana iki növ zərər daxildir - birbaşa və dolaylı.

Birbaşa zərər – sığorta hadisəsi nəticəsində baş vermiş maddi və maddi formanı qoruyarkən sığortalı əmlakın kə-

miyyətə və ya dəyərinin azalması deməkdir. Birbaşa zərərin miqdarına sığorta hadisəsindən sonra zərərin azaldılması, əmlakın qorunması və lazımi formaya gətirilməsi üçün sığortalının çəkdiyi xərclər də daxildir. Birbaşa zərər əsas zərər kimi çıxış edir, yəni, həqiqətən müşahidə olunan zərər kimi. Bu, törəmə, çox vaxt gizli bir zərər olan dolayı zərərdən fərqli olur.

Dolayı zərər – əmlakın itirilməsi (zədələnməsi) və ya sığorta hadisəsindən sonra istifadə etmək mümkün olması nəticəsində yaranan zərərdir.

Əmlak ilə sığorta hadisəsi baş verdikdə, sığorta ödənişi sığorta məsuliyyət sistemindən asılı olan sığorta ödənişi şəklində həyata keçirilir.

7.4. Sığorta məsuliyyəti sistemləri və onların tətbiqi

Sığorta öhdəlikləri sistemi sığortalı əmlakın sığortalanmış məbləğini və ya faktiki itki nisbətini, yəni, vurulan zərəyə görə kompensasiya dərəcəsini müəyyənləşdirir.

Sığorta məsuliyyətinin aşağıdakı sistemləri tətbiq olunur:

- real dəyər sistemi;
- mütənasib öhdəlik;
- ilk risk;
- bölünən hissə;
- bərpa dəyəri;
- son məsuliyyət.

Əmlakın bazar dəyəri sığorta edildiyi təqdirdə sığorta ödənişi məbləği müqavilənin bağlandığı gün əmlakın dəyəri kimi müəyyən edilir. Sığorta ödənişi zərərin miqdarına bərabərdir.

Proporsional məsuliyyət sığortası əmlak dəyərinin tam olmayan sığortası deməkdir. Bu sistem üzrə sığorta ödənişinin miqdarı aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$M = \frac{S \cdot Z}{Q}, \quad (7.2)$$

burada M - sığorta ödənişi məbləği, AZN; S - müqavilə üzrə sığorta məbləği, AZN; Z - zərərin faktiki miqdarı, AZN; Q - sığorta obyektinin dəyərin qiymətləndirilməsi, AZN.

Birinci risk sistemi üzrə sığorta zərər miqdarında, lakin sığortalanan məbləğ çərçivəsində sığorta ödənişini təmin edir. Bu sığorta sisteminə əsasən sığorta məbləği daxilindəki bütün zərər (ilk risk) tam ödənilir. Sığortalı məbləğdən artıq zərər (ikinci risk) ödənilmir.

“Bölünmüş hissə” sisteminə görə sığorta olunduqda iki sığorta məbləği təyin olunur: sığortalanan məbləğ və göstərilən dəyər. Göstərilən maya dəyəri ilə siyasət sahibi ümumiyyətlə, fraksiya və ya faizlə ifadə olunan risk əhatə dairəsini alır. Sığortaçının məsuliyyəti fraksiya hissəsinin ölçüsü ilə məhdudlaşır, buna görə sığorta məbləği göstərilən dəyərdən və onun bölünən hissəsindən az olacaqdır. Sığorta ödənişi dəymiş ziyana bərabərdir, lakin sığortalanan məbləğdən yüksək ola bilməz. Göstərilən dəyər maddənin

bazar dəyərinə bərabərdirsə, bölünən sığorta ilk risk sığortasına uyğundur.

Göstərilən dəyəri həqiqi dəyərdən az olduqda, sığorta ödənişi aşağıdakı düstura görə hesablanır:

$$M = \frac{D_g \cdot Z}{Q} \quad (7.3)$$

burada D_g göstərilən dəyər, AZN.

Bərpa dəyəri sığortası, əşyaya görə sığorta ödənişinin yeni əmlakın qiymətinə bərabər olması deməkdir. Əmlak köhnəlməsi bura daxil deyildir.

Maksimum məsuliyyət sistemi üzrə sığorta o deməkdir ki, sığorta ödənişi məbləğində müəyyən bir məhdudiyyət mövcuddur. Bu sistemə görə, ödəniləcək zərərin miqdarı əvvəlcədən müəyyən edilmiş hədd ilə əldə olunan gəlir səviyyəsi arasındakı fərq kimi hesablanır. Adətən bu böyük risklərin sığortasında, eləcə də gəlir sığortasında istifadə olunur. Sığorta hadisəsi nəticəsində sığorta sahibi gəlirinin səviyyəsi müəyyən edilmiş həddən az olarsa, hədd ilə əslində əldə edilən gəlir arasındakı fərq kompensasiya olunmalıdır.

Sığorta müqaviləsinə “Clausula” (lat. *Clausula* – “nəticə”) adlanan müxtəlif müddəalar və şərtlər daxil edilə bilər. Bunlardan biri *franşiza* (çıxarılma) adlanır. *Franşiza* dedikdə, zərərin sığortaçı tərəfindən ödənilməyən hissəsi başa düşülür. Zərərin bu hissəsi sığorta müqaviləsi ilə müəyyən edilir.

Franşizanın iki növü var: şərti və şərtsiz. Şərti və ya ayrılmayan (çıxılmayan), çıxılan məbləğ zərərin məbləği tutulan məbləğdən artıq olduqda, sığortaçının müəyyən edilmiş məbləğdən çox olmamaqla vurduğu zərəərə görə məsuliyyətdən azad edilməsi və onun tam ödənilməsi deməkdir. Şərti çıxılanlar sığorta müqaviləsinə girişdən istifadə edərək daxil edilir: “x faizsiz” (burada $x = 1, 2, 3, \dots$ və s. sığortalı məbləğin faizi) [28]. Zərər müəyyən edilmiş məbləğdən artıq olarsa, sığortaçı, razılaşdırılmış bənddən asılı olmayaraq sığorta ödənişini tam şəkildə ödəməyə borcludur. Qeyd-şərtsiz və ya artıq (çıxılan) çıxılma, bu çıxılanın heç bir şərt olmadan şərtsiz tətbiq olunduğunu bildirir. Bütün hallarda zərər müəyyən olunmuş çıxılma haqqı hesabına ödənilir.

Qeyd-şərtsiz çıxılma sığorta müqaviləsində aşağıdakı giriş ilə həyata keçirilir: “ilk x faizsiz” (burada $1, 2, 3, \dots$ və s. - faizlər zərərin miqdarından asılı olmayaraq, həmişə sığorta ödənişi məbləğindən tutulur). Qeyd-şərtsiz çıxılmaqla, sığorta ödənişi şərtsiz çıxılmayan məbləğdən çıxmaqla zərərin miqdarına bərabərdir.

7.5. Aktuar hesablamalar, onların mahiyyəti, məzmunu və vəzifələri

Sığortaedənin sığortaçıya göstərdiyi xidmətlərin dəyəri aktuar hesablamalardan (actuaru, lat. *aktuarmus* – “stenoqraf, mühasib”) istifadə edilərək müəyyən edilir.

Aktuar hesablamalar – tarif dərəcələrinin hesablanması və sığortaçı ilə şəhadətnamə sahibi arasında maliyyə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün statistik, iqtisadi və riyazi üsullar sistemidir.

Sığorta şəhadətnaməsinin sahibi üçün göstərdiyi xidmətlərin maya dəyərini hesablamaq üçün istifadə olunan forma *aktuar hesablama* adlanır. Aktuar hesablamalar sığorta təcrübəsinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə alır:

- qiymətləndirilən hadisələrin ehtimalı;
- bəzi illərdə ümumi bir nümunə, təcrid olunmuş təsadüfi hadisələr nəticəsində özünü göstərir, mövcudluğu sığorta dərəcələrinin ölçüsündə dalğalanmaları nəzərdə tutur;
- sığorta dərəcəsində ifadə olunan xidmətin dəyərinin hesablanması bütün sığorta əhalisinə nisbətdə aparılır;
- sığorta məbləğinin ödənilməsini həyata keçirən xüsusi ehtiyatların formalaşdırılması, onların optimal həcmnin müəyyənləşdirilməsi;
- kredit faiz dərəcəsinin və müəyyən bir zaman intervalında onun dəyişmə meyllərinin tədqiqi;
- vaxtında və məkanında onun paylanması dəyərini ölçmək zərurətini təyin edən sığorta hadisəsi ilə əlaqəli tam və ya qismən zərərin olması;
- ekvivalentlik prinsipinə uyğunluq, yəni, sığortalının ödədiyi məbləğ müqabilində müəyyən edilmiş ödənişlər və sığortaçı tərəfindən təqdim olunan sığorta təminatı arasında adekvat tarazlığın yaradılması;

- müəyyən bir sığorta əhalisi daxilində risk qruplarının müəyyən edilməsi.

Aktuar hesablamaların vəzifələri aşağıdakılardır:

- əhali daxilində sığorta risklərinin öyrənilməsi;
- sığortalı hər hansı bir hadisənin başvermə ehtimalının, zərərin tezliyi və şiddətinin müəyyən edilməsi;
- sığortaçının zəruri ehtiyat fondlarının və onların yaranma mənbələrinin əsaslandırılması;
- kapital qoyuluşu dərəcəsinin (faiz dərəcəsi) və faiz dərəcəsi ilə ümumi nisbətənin dəyəri arasındakı əlaqənin müəyyənəndirilməsi.

Aktuar hesablamalar sığorta sənayesi, zamana görə, iyerarxiyaya görə təsnif edilir.

Sığorta sahələri üzrə aktuar hesablamalar fərdi, əmlak və məsuliyyət sığortası üzrə hesablamalara bölünür.

Vaxt keçdikcə, aktuar hesablamalar hesabat (sığortaçının əvvəllər tamamlanmış əməliyyatları, yəni, mövcud məlumatlara əsaslanan hesabat) və planlaşdırılmış hesabat (yeni sığorta növü tətbiq edildikdə və yaxud risk üçün etibarlı müşahidələr aparıldıqda) bölünür.

İerarxiya əsasında, aktuar hesablamalar Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisi daxilində müəyyən bir sığorta şirkəti üçün fərdi qaydada aparıla bilər.

Aktuar hesablamalarda sığorta göstəricilərinin emalının statistik üsullarına əsaslanan ən kütləvi və tipik sığorta əməliyyatlarının sistemli şəkildə araşdırılması olan sığorta statistikasının göstəricilərindən istifadə olunur.

Sığorta statistikasının əsas göstəriciləri aşağıdakılardır: n - sığorta obyektlərinin sayı; L - sığorta hadisələrinin sayı; m - sığorta hadisəsi nəticəsində zədələnmiş əşyaların sayı; P - toplanan sığorta haqlarının miqdarı; B - ödənilmiş sığorta kompensasiyasının məbləği; S - bütün sığorta obyektlərinin sığortalanmış məbləği; S_{ii} - sığorta əhalisinin zədələnmiş obyektinə aid olan ümumi məbləğ.

Sığortanın praktik məqsədləri üçün yuxarıda qeyd olunan göstəricilərin təhlili tətbiq olunur.

Təhlil zamanı aşağıdakı göstəricilər hesablanır:

- sığorta hadisələrinin tezliyi;
- risklərin kumulyasiya əmsalı;
- zərər nisbəti;
- bir sığorta obyekti üçün orta sığorta məbləği;
- təsirə məruz qalan obyektə düşən orta məbləğ;
- riskin ciddiliyi;
- sığortalanmış məbləğin zərərsizliyi;
- itki nisbəti;
- zərərin tezliyi;
- zərərin şiddəti.

Sığorta hadisələrinin tezliyi (T_h) bir sığorta obyektində baş verən sığorta hadisələrinin sayı ilə xarakterizə olunur:

$$T_h = \frac{L}{n}, \quad (7.4)$$

Sığortalı hadisələrin tezliyi $T_h < 1$, bu bir sığorta hadisəsinin bir neçə sığorta hadisəsi ilə nəticələnməsi deməkdir.

Kumulyasiya əmsali (Latın dilində *cumulatio* – “artım”, “yığılma”) və ya sığorta hadisəsinin dağıdılması (K_{ϕ}), zədələnmiş obyektlərin sayının sığorta hadisələrinin sayına nisbətidir:

$$K_{\phi} = \frac{m}{L}, \quad (7.5)$$

Kumulyasiya - sığortalanmış əşyaların məhdud bir məkanda yerləşdirilməsi bir riskin kumulyasiya əmsalı, sığorta hadisəsindən təsirlənən obyektlərin orta sayını və ya sığorta hadisəsi nəticəsində nə qədər sığortalanmış obyektin (bir anbarda, gəmidə və s.) keçə biləcəyini göstərir.

K_{ϕ} -in minimum dəyəri 1 barəbərdir. $K_{\phi} > 1$ əmsalı olarsa, bu dağıntı artdıqca bir sığorta hadisəsinə düşən sığorta hadisələrinin sayının artacağını göstərir.

Zərər nisbəti (K_z) və ya zərər, ödənilən sığorta ödənişi məbləğinin təsirə məruz qalmış sığorta obyektlərinin sığortalanmış məbləğinə nisbətidir:

$$K_z = \frac{B}{S_m}, \quad (7.6)$$

Yararsız K_z əmsalı 1-dən az və ya çox ola bilər ($K_z \leq 1$). Bu 1-dən çox ola bilməz, əks halda bütün sığortalı obyektlərin dəfələrlə məhv edilməsi deməkdir.

Sığortanın bir obyektini (müqaviləsi) üzrə orta sığorta məbləği ($\bar{S}$) bütün sığorta obyektlərinin ümumi sığorta

məbləğinin bütün sığorta obyektlərinin sayına nisbətidir:

$$\bar{S} = \frac{S}{n}, \quad (7.7)$$

Təsirə məruz qalan obyekt üzrə orta sığorta məbləği ($\bar{S}_o$) – təsirə məruz qalan obyektlərin hamısının sığortalanmış məbləğinin bu obyektlərin sayına nisbətidir:

$$\bar{S}_o = \frac{Sm}{m}, \quad (7.8)$$

Risk ağırlığı (R_a) – zərər görən obyekt üzrə orta sığorta məbləğinin bir sığorta obyektinə düşən orta sığorta məbləğinə nisbətidir;

$$R_a = \frac{\bar{S}_o}{\bar{S}} = \frac{Sm}{m} : \frac{S}{n}, \quad (7.9)$$

Risk ağırlığını göstəricisindən sığorta hadisəsinin baş vermə tezliyini qiymətləndirmək və yenidən qiymətləndirmək üçün istifadə olunur.

Sığorta məbləğinin zərərliyi (Z) və ya zərər ehtimalı, ödənilmiş sığorta ödənişinin bütün sığorta obyektlərinin sığortalanmış məbləğinə nisbətidir:

$$Z = \frac{B}{S}, \quad (7.10)$$

Sığortalı məbləğin zərər nisbəti həmişə 1-dən az olur. Əks təqdirdə, bu, sığortalanma demək olmazdı.

Zərər nisbəti (Z_n) və ya ödəmə nisbəti - toplanmış mükafatların məbləğinə ödənilən sığorta kompensasiya məbləğinin faizlə ifadəsidir:

$$Z_n = \frac{B}{P} \times 100, \quad (7.11)$$

Təcrübədə xalis nisbət və ümumi zərər dərəcəsi hesablanır. Zərər nisbəti 100 % -dən az, ona bərabər və ya daha çox ola bilər.

Zərərin tezliyi (Z_t) – sığorta hadisəsi tezliyini kumulyasiya əmsalına vurmaqla hesablanır:

$$Z_t = S_h \times K_a, \quad (7.12)$$

və ya **zərərin tezliyi** (Z_t) – sığorta hadisəsinin başvermə tezliyini ifadə edir və adətən sığorta obyektlərinin sayına nisbətdə faiz və ya *promile* şəklində ifadə edilir:

$$Z_t = \frac{m}{n} \times 100, \quad (7.13)$$

Promille (Latınca *promile* – “mindən bir”) % və ya 1/10% ilə işarələnən sayın mindən bir hissəsidir.

Zərərin tezliyi həmişə 100 %-dən azdır, çünki zərərin tezliyi 100 %-ə bərabərdir ki, bu hadisənin baş verməsi ehtimal olunmur, lakin bu, bütün obyektlər üçün etibarlıdır.

Zərərin ağırlığı (Z_a) və ya zərərin miqdarı zərər nisbətinin və riskin ciddiliyinin məhsulu kimi çıxış edir:

$$Z_a = Z_n \times R_a, \quad (7.14)$$

Sığorta məbləğinin artması ilə zərərin şiddəti tərs mütənəsidir, yəni, sığorta məbləğinin artması ilə zərərin şiddəti azalır.

Aktuar hesablamalar zamanı hər sığortaolunanın sığorta məbləğinin vahidindən ümumi sığorta fonduna nə qədər pul ödəməli olduğunu təyin edən tarif dərəcəsinin ölçüsü müəyyən edilir.

Netto-dərəcə bərabərliyə əsasən hesablanır:

$$P = B, \quad (7.15)$$

burada P - netto-dərəcəsinə uyğun sığorta ödənişləri, AZN.

B - sığorta ödənişi, AZN.

Beləliklə, sığorta şirkəti bundan sonra sığorta sahiblərinə ödəniləcək sığorta haqlarının miqdarını toplamalıdır.

Gəlirin sığortaçının xərclərindən artıq olması sığorta fondunun maliyyə sabitliyi əmsalı ilə ifadə edilmişdir:

$$\Theta_m = \frac{G+E}{I}, \quad (7.16)$$

burada G - sığortaçının tarif dövrü üçün əldə etdiyi gəlirin məbləği, AZN;

E - ehtiyat fondlardakı vəsaitlərin miqdarı, AZN;

I - sığortaçının tarif dövrü üçün xərclərinin miqdarı, AZN.

Bu əmsal nə qədər yüksəkdirsə, sığorta fondu bir o qədər də sabitdir. Beləliklə, aktuar hesablamalar sığortaçı ilə sığortaedənin arasında maliyyə əlaqələrini və sığorta dərəcələrini müəyyənləşdirmək üçün əsasdır. Sığorta növləri üçün tariflər müəyyən edilərkən riskli sığorta növləri üçün tarif dərəcələrinin hesablanması üsullarından istifadə etmək tövsiyə olunur.

8. RİSKLƏRİ İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİ

8.1. Hüdudların təyin edilməsi

Yüksək riskli vəziyyətlə qarşılaşmamaq üçün üçün banklar xüsusi qərar qəbuletmə mexanizmlərini inkişaf etdirməlidirlər. Onlar kredit təşkilatının hansı riskləri və nə dərəcədə ehtimal edə biləcəyini qiymətləndirmələrini təmin etməli, gözlənilən gəlirlə əlaqədar riskin real olub-olmadığını müəyyənləşdirməlidirlər. Buna əsaslanaraq, risk faktorunun təsirini azaldacaq tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilməlidir. Bu tapşırığın yerinə yetirilmə üsulu, bank rəhbərliyinə bu və ya digər risk növünü müəyyənləşdirməyə, ləkəlləşdirməyə, ölçməyə və idarə etməyə imkan verən və bununla da risk təsirini minimuma endirən risk idarəetmə sistemlərinin inkişaf etdirilməsidir. Qeyd edildiyi kimi, risk idarəetmə sistemi bir sıra elementlərdən ibarətdir. Bank səviyyəsində belə bir sistemin elementləri şəkl. 8.1-də verilmişdir.

Risklərin idarəedilməsi sistemi strateji idarəetmə təşkilatı vahidlər səviyyəsində və ya müəyyən mürəkkəb əməliyyatda riskə nəzarət etmək üçün bir sıra bölmələrin qarşılıqlı əlaqəsi çərçivəsində xüsusi tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir. Kredit şöbəsi səviyyəsində risklərin idarə edilməsi sistemindəki fəaliyyət cədvəl 8.1-də göstərilir.

Şək. 8.1. İdarəetmə sisteminin elementləri

Cədvəl 8.1

***Kredit şöbəsi səviyyəsində bir risk idarəetmə
sisteminin elementləri***

Risqlərin normalaşdırılması	Risk identifikasiyası	Risk nəzarəti	Monitoring
Səviyyə 1. Kredit siyasəti	Kredit təhlili	Hüquqi ekspertiza	Kredit portfelinə nəzarət
Səviyyə 2. Kredit planlaşdırılması	Kredit müqaviləsinin nəzərdən keçirilməsi və təsdiqlənməsi (avtorizasiya)	Vəsaitlərin məqsədli istifadəsinə nəzarət	İş hesabları
Səviyyə 3. Kredit qiymət əmələ gəlməsi	Daxili kredit reytingi	Problemlı kreditlərin izlənməsi və kredit defoltlarının təmin edilməsi	Daxili (kredit) audit

Məhdudiyyətləri təyin etmək və onları bank rəhbərliyinin strategiyasına uyğunlaşdırmaq risklərin ən məqbul səviyyəsini müəyyənləşdirməyə aiddir. Bu məhdudiyyətlər, ümumiyyətlə, daxili bank qaydalarında müvafiq təlimat və metodologiyalarda göstərilmişdir.

Bank mövcudluğunun ilkin yarıhəvəskar mərhələsindən keçdikdən sonra, bankın fəaliyyətinin bütün vacib sahələri üzrə bölmələr daxil olmaqla strateji plan hazırlamaq lazımdır. Bu, gələcəkdə daha inkişaf etmiş rəqabət bazarında yaradılacaq yeni banklar üçün də eynidir. Öz növbəsində strateji plan bankın fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələri üzrə əməliyyat planı, strateji və əməliyyat idarəetmə funksiyalarını həyata keçirən digər sənədlər vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Bu sənədlər toplusu bank işçilərinin fəaliyyətinin metodoloji əsasını təşkil edir və ümumi əməliyyat sistemi, eləcə də müəyyən əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün lazım olan hədləri müəyyən edir [35].

Belə bir sistem işçiləri rəhbərliyin planlaşdırdığı istənilən risk səviyyəsinə yönəltəndikdə yaxşı effekt verir. Məsələn, hədlər çox sərt və mühafizəkardırsa, bank menecerləri yalnız riski minimum olan əməliyyatları həyata keçirməyə meyilli olurlar. Əksinə, hədlər qeyri-müəyyən və əhəmiyyətsizdirsə, bank işçiləri onu daha riskli əməliyyatlara yönəldirlər.

Çox vaxt daxili bank sənədlərində ümumiləşdirilmiş, məcmu məhdudiyyətlərin olduğu hallar da olur. Bunlar fərdi bank əməliyyatları üçün risk səviyyəsini bank kapitalı və ya mənfəəti kimi göstəricilərlə əlaqələndirməyə əsaslanır (belə yanaşmanın tipik nümunələri borcalanların kredit reytinglərinə əsaslanaraq kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi üsulları, bank kapitalının qaytarılması hədəfi və bank kapitalının adekvatlığı əmsalıdır). Bu cür

texnikalar təkmilləşdirilir və onun praktik tətbiqi müxtəlif kredit təşkilatlarında tapılır, lakin bu, böyük banklarda daha çox yayılmışdır.

8.2. Risklərin müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi, idarə edilməsi və monitorinqi

Bir risk faktorunun olması həmişə hadisələrin gələcəkdə inkişaf edə biləcəyi alternativ ssenarilərin mövcudluğunu bildirir. Ssenari təhlili risklərin qiymətləndirilməsində və idarə edilməsində vacib vasitədir. Bu təhlil, bankın nəzərdən keçirilən risk növünə məruz qaldığı müddət, riskin mənfəət və ya zərər məbləğinə təsir dərəcəsi, əlverişli və ya əlverişsiz ssenarilər ehtimalının qiymətləndirilməsinə əsaslanır.

Beləliklə, riskləri qiymətləndirmək olar. Bununla birlikdə dərin hesablamaların mümkünlüyünü azaldan iki vacib amil də qeyd etmək lazımdır. Birincisi, hesablamaların dəqiqliyi ssenarilərin mümkünlüyünü müəyyənləşdirmək və onların ehtimalını qiymətləndirmək dəqiqliyindən yüksək olmayacaq; ikincisi, kənardan, yəni, ekspert rəyi əsasında müəyyən edilir. Bu zaman bank risklərini idarə edərkən bir çox geriləmə ilə çoxfaktorlu asılılıq yaranır [33]. Nəhayət, bir sıra bank asılılığı prinsipinə rəsmiləşdirilə bilməz. Əgər bu, nəzərə alınmırsa, işin mahiyyəti o dərəcədə təhrif olunur ki, belə bir yanaşmadan istifadə etmək fikri rədd edilir. Buna görə müəyyən bir nöqtəyə qədər statistik

üsullardan istifadə kommersiya bankının fəaliyyətində risklərin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırır.

Riskin mövcudluğu nəticəsində bir sıra ssenarilər bu tip riskə məruz qalan bir obyektə xarakterizə edən dəyər göstəricilərindəki dalğalanmalarda özünü büruzə verir. Məsələn, bir təminatın gəlirliliyinin fərqli olacağı bir neçə ssenari mümkündürsə, o zaman bu və ya digərinin uzun müddət həyata keçiriləcəyi, yəni, gəlirin dalğalanacağı ehtimal olunur. İnvestisiya üzrə gəlirlər fərqli variantlar üçün nə qədər çox dəyişərsə və nə qədər tez-tez bir-birini əvəz edərsə, dalğalanmalar da o qədər yüksək olacaqdır. Başqa bir misal: ən az etibarlı olan hesab qalıqları, yəni, bank fondlarının “uçucu” mənbələri də daha yüksək dərəcədə dəyişkənlik ilə xarakterizə olunur. Onların həcmi və müddəti bankın müştərilərinin iş modellərinin müəyyən etdiyi ssenarilərdən asılıdır.

Fərdi əməliyyatlar, bank sahələri, təşkilati bölmələr, habelə bütövlükdə bütün maliyyə qurumları üçün məqbul olan risk səviyyəsini ölçmək son dərəcə vacib olan prosedurlardır. Bununla yanaşı, mövcud riskləri ölçməklə, onları məhdudlaşdırmamaqla yanaşı, yeni bazarların, əməliyyatların və bank fəaliyyət sahələrinin inkişaf risklərini qiymətləndirmək vacibdir. Bu vəzifə marketinq araşdırmaları ilə sıx bağlıdır. Riskölçmə sistemləri üç komponenti (ölçüsünü, məruz qalma müddətini və hər hansı xoşagəlməz hadisənin başvermə ehtimalını) müəyyənləşdirməlidir.

Riskin tənzimlənmiş kredit qiymətləri ilə bağlı yuxarıdakı vəziyyətə qayıdaq. Risklərin müəyyənləşdirilməsi prosesi

kredit reytinglərinin qurulmasını əhatə edir. Müəyyən bir kredit üçün risk səviyyəsini qiymətləndirərkən, bank rəhbərliyi məqbul faiz dərəcəsi təyin etməli, başqa sözlə, öhdəliyə götürdüyü risk üçün kompensasiya almalıdır. Borcalanlar baxımından bu, risklərin müəyyənləşdirilməsinə fərdi yanaşmadır. Kredit portfelində riskin müəyyənləşdirilməsi üsulu borcalanların kreditləşməsinin müxtəlif sahələrinə və ya sənaye sektorlarına reyting verməklə təkmilləşdirilə bilər.

Riskölçmə sisteminin mürəkkəblik dərəcəsi bankın fəaliyyət göstərdiyi mühitin risk dərəcəsinə uyğun olmalıdır. Digər tərəfdən, sistemin əvvəlcədən yaradılması da burada xüsusi vurğulanmalıdır. Riskləri müəyyənləşdirən və ölçən bir sistemin olmamasından əmələ gələn itkilər, onun yaradılması və həyata keçirilməsinin xərclərindən xeyli çox ola bilər [34].

Nəzarət riski funksiyası adi bank işçilərinin, müxtəlif səviyyəli menecerlərin və təsisçilərin fəaliyyətlərinə aiddir. Ümumiyyətlə, bankda risklərə nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsi müxtəlif risklərin idarə edilməsi sistemlərinin istifadəsi, bir sıra texnikanın tətbiqi və bankın xüsusi bölmələrinin gündəlik fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu təşkilati quruluşun işlənmə dərəcəsindən, kadrların düzgün seçilməsindən və nəhayət, birbaşa iş yerində fərdi əməliyyatlar üzərində əməliyyat nəzarətinin effektivliyindən asılıdır. Riskləri düzgün idarə etmək üçün sizə aşağıdakılar lazımdır:

- səlahiyyətlərin düzgün bölüşdürülməsi sistemi;
- yaxşı hazırlanmış iş təsvirləri;
- mükəmməl məlumatötürmə kanalları.

Risqləri dəqiq hesablamaq üçün əksər əməliyyatlara fərqli baxımdan yanaşılmalıdır. Bankın hər bir struktur bölməsi müəyyən bir əməliyyatı həyata keçirərkən risklərin hərtərəfli təhlili üçün zəruri olan məlumatlardan birini əldə edir. Bu, risk qiymətləndiriciləri üçün də eynidir. Buna görə də onların qarşılıqlı əlaqəli sistemini yaratmaq lazımdır (bax: cədvəl 8.2).

Cədvəl 8.2

Kommersiya bankı bölmələrinin aktiv əməliyyatların qiymətləndirilməsində istifadə olunana qarışıqlı əlaqə matrisi

	Kredit şöbəsi	Valyuta şöbəsi	İqtisadiyyat şöbəsi	Xəzinadarlıq/Maliyyə şöbəsi
Valyuta növü	+	+	+	+
Təminat növü	+		+	
Qiymətin əmələ gəlməsi formas	+		+	+
Bor- calanın işlədiyi sahə	+	+	+	
İnvestis- iya müddəti	+		+	+

Risqlərə nəzarət həm menecerlərin, həm də səhmdarların (ilk növbədə bankın təsisçilərinin) məsuliyyətidir. Birincisi əməliyyat nəzarəti üçün məsuliyyət daşıyarsa, o zaman bankın fəaliyyətinə strateji nəzarəti və onun əməliyyat rəhbərliyini yalnız sahibkarlar həyata keçirə bilər. Əgər bankın təsisçiləri idarəetmə səviyyəsində effektiv nəzarət yaratmasa və bankın gündəlik idarə edilməsində iştirak etməsə, bankın investisiya vəsaitlərinin gözlənilən gəliri verməsi üçün çox şansı olmayacaqdır.

Aydın məsələdir ki, ilk növbədə yüksək səviyyəli bank rəhbərliyi kadrları müvafiq sahəyə düzgün yerləşdirməli və tabeliyindəki qurumun resurs dəstəyini də buna uyğun təşkil etməlidir. Xüsusi əməliyyatların, bank bölmələrinin kadr, maddi, texniki və maliyyə dəstəyi çatışmazlığı, əsas-sız riskin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, bir bankın yaxşı bir analitik şöbəsi var və onun xəzinədarlığı tərəfindən həyata keçirilən maliyyə alətlərində (derivativlər) əməliyyatlar yaxşı əsaslandırılmışdır. Ancaq bankın inkişaf etmiş bir kompüter sistemi və bu sahədə yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri yoxdursa və uyğun proqram təminatı köhnədirsə, yeni bir fəaliyyət növündən müsbət nəticələr gözləmək düzgün olmazdı.

Effektiv daxili idarəetmə nəzarəti də riskə nəzarətdə əsas rol oynayır. Minimum vəzifə rəsmi səlahiyyətlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə və təyin edilməsinə ikiqat nəzarəti, kadrların rotasiyasını, habelə bu məqsədlər üçün lazımı

iş vaxtının ayrılmasını təmin etməkdir. Hər hansı bir məmurun vəzifəsindən sui-istifadə etməsinin qarşısını ala biləcək belə bir daxili nəzarət sistemi olmasa, düzgün qurulmuş idarəetmə mexanizmi aldatma imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır [20].

Risk monitoringi – rəy mexanizmi ilə müntəzəm, müstəqil risk qiymətləndirmə və nəzarət sistemi deməkdir. Monitoring məlumat, vəzifə təlimatları, daxili və xarici yoxlamalar və kredit təhlili kimi fəaliyyətlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Monitoring çərçivəsində istifadə olunan hesabat menecerlərə əks rəy verməklə yanaşı, onları ətraflı və məcmu məlumatlarla təmin edir. Öz növbəsində bu məlumatlar onlara həm bankın fəaliyyətinin müəyyən sahələri ilə bağlı qərarlar qəbul etməsi üçün, həm də bütövlükdə bankla bağlı qərarları təhlil etmək üçün imkan yaradır.

Nümunə olaraq, burada kredit monitoringinə cavabdeh şəxs tərəfindən alınması lazım olan məlumatlara diqqət yetirək:

- kredit əməliyyatının adı;
- ümumi risk miqdarı;
- mövcud girov nəzərə alınmaqla risk miqdarı;
- əməliyyatı xarakterizə edən xüsusi vəziyyətləri;
- xalis risk miqdarı;
- əvvəlki müştəri reytingləri;
- hazırda təyin olunan reyting;
- müştərinin maliyyə vəziyyətinin və cari fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi;

- borc xidmətinin qiymətləndirilməsi;
- cari borclara xidmət göstərmək üçün müştərinin ümumi yükü;
- digər şərtlər.

Monitoring və bankın ayrılmış vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi məqsədilə ilk atılacaq addım riskləri bank üçün əhəmiyyət dərəcələrinə görə təsnif etməkdir. Ətraflı monitoring hesabatına yalnız əsas risklərin izlənməsi daxil edilməlidir. Bu baxımdan, atılmalı olan ilk addım, xərclərin məhdudiyyətlərini və onlardan kənarda olan bütün riskləri, monitoring çərçivəsində əhatəli hesabat tərtibindən kənara çıxarmaqdır. Bu, ümumi risk idarəetmə sistemindən çıxarılmanı yox, seçilmiş şəkildə idarəetməni tənzimləyir. Mütləq nəzarət xidmətinin yalnız təhlükə üçün siqnalları olduğu halda, görmə sahəsinə girəcəklər. Bunlar, məsələn, ödəniş müddətinin pozulması və ya müəyyən edilmiş norma və standartların pozulması ola bilər.

Risklərin mənfəətə, xalis faiz gəlirinə və ya kapitalla potensial təsir əsasında ölçülməsi üçün çox sayda modellər mövcuddur. Bu fəsildə biz bunlara tam nəzər salmağa çalışmırıq, yalnız idarəetmə qərarının qəbul edilməsinə aid olan dərəcədə risk menecmentinin ümumi konsepsiyasının araşdırılması ilə kifayətlənirik.

8.3. Risklərin idarə edilməsi üsulları

Risklərin idarə edilməsi prosesinin mükəmməl olmadığını və hər kəsi məmnun edəcək bir metodologiyanın hələ yaradılmadığını nəzərə almaq lazımdır. Optimal metodologiyayı inkişaf etdirmək vəzifəsi prinsipcə həll edilə bilməz, çünki hər bir bank özünəməxsus sistemə və bazarda öz yerinə, işçilərinin imkanlarına, illərlə inkişaf etmiş münasibətlərə, müəyyən edilmiş əsas əməliyyatlara və s. malikdir. Müəyyən bir bank üçün hazırlanmış uğurlu bir risk idarəetmə modelinin mexaniki surətini çıxarmaq tam uğursuzluga duçar ola bilər. Bir kredit təşkilatı üçün lokallaşdırılmış risklərin digəri üçün lokallaşdırıla bilməyəcəyinə işarə etmək kifayətdir.

Bankın tələb olunan gəlirliliyinə və kapitalının adekvatlığına dair tələblərə əsaslanaraq, faiz dərəcəsini müəyyənləşdirərkən risklərin uçotunun yuxarıda təhlil edilmiş nümunəsinin tərkib hissəsidir. Bir bankın təmsalında ümumi risk səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün bir metodologiyanın hazırlanması baxımından aşağıdakı xüsusi bir problemə müraciət edək [17].

İki şöbə illik büdcələrini bank rəhbərliyinə təsdiqləmək üçün təqdim etdi. Hər iki şöbə bölmənin xalis gəlirini 10 milyon manata qədər artırmağı planlaşdırıb. Uzunmüddətli kredit şöbəsi bunun üçün kredit portfelinə 30 milyon manata artırmağı nəzərdə tutur. Xarici əməliyyatlar idarəsi eyni 10 milyon manat almağı planlaşdırır. Balansarxası öhdəliklərini artırarkən o, 2,5 milyon manat xalis gəlir əldə edir.

Bu təkliflərin hər ikisi təsdiqlənməlidirmi? Göstərilən məbləğlərdə balans və balansarxası öhdəliklərin artmasını təmin etmək üçün bankın kifayət qədər kapitalı varmı? Bankın kapitalı kifayət deyilsə, hansı şəbəkəyə üstünlük verilməlidir? Əməliyyatların hər birinin kapital tələbləri nədən ibarətdir və bunun əsasında hər əməliyyatın gəlirliliyi nə qədər olmalıdır? Mənfi nəticənin olma ehtimalı hər iki halda eynidirmi?

Bank zahirən asanlıqla həll olunan bu suallara onların həlli üçün bir sıra ön şərtlər yaratmadan cavab verə bilməyəcəkdir.

Əvvəla, ümumi gəlirləri, xərcləri və nəticədə bölmələrin xalis gəlirlərini dəqiq hesablamağa imkan verən normal idarəetmə uçotu sisteminə sahib olmaq lazımdır. Təəssüf ki, təcrübədə belə bir sistemin yaradılması çətin bir məsələyə çevrilir və ilk növbədə problem kimi mühasibat problemi o qədər də yetərli olmayacaq. Bu mərhələ uğurla başa çatdıqdan sonra bank üçün idarəetmə uçotu sistemi yaratmaq çox da çətin iş olmayacaq, bu, həm də texniki cəhətdən həll edilə biləcək bir vəzifə olacaqdır.

Düzgün qərar qəbul etmək üçün növbəti şərt, ayrı-ayrı bölmələr tərəfindən istifadə olunan və müəyyən əməliyyatlar aparmaq üçün tələb edilən kapitalın miqdarını hesablamaq sistemidir.

Maliyyə bazarı inkişaf etdikcə, törəmə maliyyə alətləri (fyuçerslər, opsiyonlar və s.) və bazarları formalaşdıqca riskləri idarə etmək üçün *hedcinqləmə*, diversifikasiya və törəmə maliyyə alətlərindən istifadə, eləcə də valyuta və faiz

dərəcəsi fyuçersləri bank praktikasında, ilk növbədə, xarici valyuta, faiz dərəcələrində dəyişiklik riski və ümumilikdə bazar riskini azaltmaq üçün geniş istifadə olunur. Riskləri azaltmaq üçün forvard müqavilələri, faiz dərəcələri və valyuta svoplarından istifadə edilə bilər.

Törəmə maliyyə alətlərindən istifadə hedjinqin tətbiqi ilə sıx bağlıdır (sonuncu bu alətlərlə aparılan əməliyyatlarla məhdudlaşmır).

Hedjinq xarici valyuta, kredit və bir sıra digər risk növlərini azaltmaq üçün bir hərəkətdir və investor tərəfindən müəyyən bir risk amilinə zidd mövqelər alaraq riskin azaldılması üsuludur. Risk faktoru özünü göstərsə, o zaman yatırımlardan birinin rentabelliği azalacaq, digərində isə, əksinə, artacaqdır. Hedjinq, portfelə investisiya qoyuluşunu daxil edir, onun yerinə müəyyən risk amilləri tamamilə əks təsir göstərir [28].

Uğurlu hedjinq yüksək səviyyədə bacarıq tələb edir, çünki düzgün investisiya istiqamətlərini seçmək lazımdır, yəni, hedjinq amilinin bu sərmayəyə və əksinə təsir dərəcəsini qiymətləndirmək lazımdır.

Digər tərəfdən, diversifikasiya, bir borcalana və ya əlaqəli borcalanların bir qrupuna həddən artıq diqqət çəkməklə investisiyaların dağılması və riskin azaldılması deməkdir. Risklərin azaldılması tədbiri kimi hedjinqdən fərqli olaraq, düzgün şaxələndirmə, o biri layihədəki müvəffəqiyyət və ya uğursuzluq minimum dərəcədə digəri ilə uğur və ya uğursuzluqla əlaqəli olan layihələrin portfelinə daxil

edilməsindən asılıdır.

Risqlərin idarə edilməsi sistemini tətbiq edərkən, idarə edilməsi çətin olan xarici risqlər, ilk növbədə, bank üçün dövlət tənzimlənməsi şəraitində gözlənilməz və zərərli dəyişikliklərin mümkünlüyü risqləri, habelə cinayət əməlləri ilə əlaqəli risqlər üstünlük təşkil edir. Bu cür risqləri idarə etmək çətinidir və ya o, xüsusi bahalı təhlükəsizlik sistemlərinin yaradılmasını tələb edir. Onların müəyyən təsiri fonunda əksər maliyyə və funksional risqlərin idarə edilməsi bu baxımdan uyğun görünür. Üstəlik, bu mərhələdə onların nəzarəti mümkün nəticələr və xərclər arasında əlaqəli olduqda lazımsız dərəcədə bahalıq yaradır, yəni, iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən əsaslandırılmır. Bazar münasibətləri inkişaf etdikcə və bank əməliyyatları mürəkkəbləşdikcə, bu risk qrupları arasındakı nisbət də dəyişir.

Risqlərin idarə edilməsi sisteminə çox sayda yanaşma mövcuddur. Bu yanaşmalar təşkilatın xüsusi seçimi ilə müəyyən edilir. Xaricdə bəzi bankların rəhbərliyi, risqlərin müəyyənləşdirilməsi və monitorinqi üçün daxili sistem hazırlamağı sadəcə struktur bölmələrdən, fərdi əməliyyatlardan və ya məsul işçilərdən tələb edir. Cari fəaliyyət özünün yaratdığı xəbərdarlıq siqnallarına uyğun tənzimləməyə imkan verir. Sonuncu “əks-əlaqə” mexanizmidir və bir risk idarəetmə sisteminin tətbiqinin müvəffəqiyyəti bu elementin effektivliyindən çox asılıdır [20]. Bu yanaşma ilə orta menecerlər həm yerli sistemin etibarlılığına, həm də bankın

üst rəhbərliyinin müəyyənləşdirdiyi strateji hədəflərin həyata keçirilməsinə cavabdeh sayılırlar.

Daha böyük təşkilatlar, idarə heyəti və ya ixtisaslaşmış şöbələrin himayəsi altında risklərin idarə edilməsi komitələrini yaradırlar. Onların vəzifəsi struktur bölmələrdən gələn məlumatları toplamaq və təhlil etmək, habelə bütövlükdə onları bank səviyyəsində riskləri nəzərə almaq üçün ümumiləşdirməkdir.

8.4. Risklərin idarə edilməsi prosesinin təşkilati dəstəyi və yeni bank əməliyyatlarının tətbiqi prosesinə nəzarət

Bank sistemində davamlı, köklü dəyişikliklər şəraitində bu prosesin təmin edilməsi və əlaqəli risklərin lokallaşdırılması uzunmüddətli plan üzrə kredit təşkilatlarının sabitliyinin ən vacib amillərinə çevrilir.

Yeni bank məhsullarının və əməliyyatlarının tətbiqi hazırda milli bazarda ya qısa müddətdə maliyyə təsiri ilə əsaslanır:

- bankın maliyyə strukturunun dayanıqlığının artırılması ilə;
- yeni regional bazarların işıqlandırılması və əməliyyatların həcmində artımı ilə;
- son üç-dörd il üçün xarakterik olan faiz marjasının kəskin azalması fonunda bank kapitalının gəlirliliyini təmin etməklə.

Bankların yeni müştərilərini əldə etməyə və mövcud olanlar tərəfindən göstərilən xidmət sahələrini genişləndirməyə imkan verən yeni bank məhsullarının tətbiqi bir sıra amillərlə məhdudlaşır ki, bunlardan ən vacib olanını ayırd etmək olar.

Birincisi, kapital xərclərinin azalması ilə müqayisədə əməliyyat xərclərinin nisbi artmasıdır. Bankın təhlükəsizlik marjasının əsas göstəricisi məhsuldarlıq nisbətidir, başqa sözlə, əməliyyat xərcləri ilə bankın xalis gəliri arasındakı nisbətdir. Əməliyyatların hər yeni növü xərclərin artması riskinə səbəb olduğundan birbaşa və dolay xərclərin uçotu və bir qədər mürəkkəb yeni bir bank məhsulu və ya əməliyyat təqdim edilərkən müqayisəli və mütləq səmərəliliyin hesablanması problemi yaranır. Məsələn, plastik kartların geniş yayılması (açıq şəkildə, müəssisələrin hesablaşma hesablarındakı qalıqlar artıq bölündüyü zaman), kommersiya banklarının resurs bazasının genişləndirilməsinə imkan yaradır. Ancaq kapital sıxlığı səbəbindən bu bankdaxili layihələr onların özləri üçün investisiya layihələrinə çevrilir. Başqa sözlə, onların həyata keçirilməsinin xərcləri bir illik qısamüddətli planlaşdırma üfüyündən artıq olan geri ödəmə müddətli investisiyalara çevrilir. Bankın sərəncamında olan mənfəət və onun gündəlik əməliyyat xərcləri arasındakı fərq böyük olduqda, belə xərclərin maliyyələşdirilməsi çətin olmur. Bank marjalarının aşağı düşməsi və əməliyyat xərclərinin nisbi böyüməsi fonunda yeni bank texnologiya-

ları və əməliyyatların tətbiqi üçün başlanğıc investisiyaların maliyyələşdirilməsi prosesi daha mürəkkəbdir. Bununla birlikdə, əsas bankın daha aşağı faiz dərəcəsi ilə sabit və gəlirli işləməsi üçün zərurət yaranacaqdır.

Təşkilati amil yeni əməliyyatların həyata keçirilməsini, yenidən qurulmasını ləngidən ikinci nəticəyə çevrilir və nəticədə maliyyə bazarında köklü dəyişikliklər qarşısında yerli bankların qeyri-sabitliyini artırır. Bu amilin tipik təzahürü yeni məhsul və əməliyyatların tətbiqinə təşkilati dəstəyin olmamasıdır. Ali rəhbərlik prosesi lazımi şəkildə idarə etmək və əlaqələndirmək üçün gündəlik işlə çox məşğul olur. Eyni zamanda, bu iş şöbələr səviyyəsində keçirildiyi təqdirdə yeni əməliyyatların tətbiqi üçün stimul yaratmaq problemi və ilk növbədə maraqların toqquşmasının qarşısını almaq problemi yaradır. Bu problemin həllində tez-tez istifadə olunan yanaşmalardan biri yeni layihələrin inkişafı şöbələrinin və ya bankın oxşar struktur bölmələrinin yaradılması idi. İdarəetmə səviyyəsi bölmələrinin zəif nöqtəsi, fəaliyyətlərinin məqsədlərini həyata keçirmək üçün lazımi səlahiyyətlərə sahib olmamalarıdır. Koordinasiya və yeni fəaliyyət sahələrinin inkişafının monitorinqi tapşırıqlarının əməliyyat idarəetmə səviyyəsindən strateji idarəetmə səviyyəsinə keçməsi problemin kardinal həllidir. Bu vəziyyətdə bankın idarə heyətində bir quruluş meydana gəlir. Bununla birlikdə, bu yanaşmanı həyata keçirmək üçün Müşahidə Şurasının işçi bir qurum olması tələb olunur və bankın strateji nəzarət və idarəetmə səlahiyyətləri əslində açıq

şəkildə həyata keçirilir və əməliyyat rəhbərliyinin səlahiyyətlərindən ayrılır.

Müşahidə Şurası nəzdindəki komitə əsas struktur bölmələrin nümayəndələrini bir araya gətirir. Növbəti mərhələdə, yeni məhsulların tətbiqi mütləq əlaqələndirilir və onun səlahiyyətli olmasını təmin etmək üçün məsuliyyət daşıyır. Məsələn, yeni bir maliyyə aləti istifadəsini nəzərdən keçirmək həm də hüquqşünasların, auditorların, bank texnologiyaları mütəxəssislərinin və kredit resurslarının alınmasına cavabdeh olan şəxslərin cəlb edilməsini tələb edir. Bu prosesi rəsmiləşdirmə üsulu, yeniliklə əlaqəli bütün təşkilat bölmələrindən xüsusi bir forma istifadə edərək yazılı təsdiq almaqdır. Bu vəziyyətdə risk əsasən lokallaşdırılır.

8.5. İdarəetmə qərarlarının qiymətləndirilməsi problemi

Risqlərin idarə edilməsi sistemini tətbiq etmək üçün bankın İdarə Heyəti və ya Müşahidə Şurasının mövcud fəaliyyət və təşkilati quruluşu qiymətləndirməlidir. Burada bir neçə əsaslı sual ortaya çıxır:

1. Bankınızın risklə bağlı mövqeyi necədir?
2. Bankınızın risk idarəetmə strategiyası nədir?
3. Risklərin idarə olunması ilə xüsusi məşğul olan işçilər kimlərdir?
4. Bu prosesdə onlar nə vaxt və necə iştirak edirlər?

5. Risklərin idarə edilməsi prosesi və rabitə ilə səlahiyyət, koordinasiya necə bölünür?
6. Bu prosesdə hansı sənədlərdən istifadə olunur?
7. Risklərin idarə edilməsi üsulları necə hazırlanır və o, hansı üsullarla tətbiq olunur?

Bu sualların cavabı bankda tətbiq olunan risklərin idarə edilməsi sisteminin qiymətləndirilməsi üçün başlanğıc nöqtəsi olur. Bu qiymətləndirmə həm bütövlükdə bank, həm də konkret əməliyyatlar üçün ayrı-ayrı şöbələr səviyyəsində həyata keçirilməlidir. Bu qiymətləndirmənin məqsədi bankın hazırda riskləri necə idarə etdiyini müəyyən etməkdir. Əldə olunan məlumatlar rəhbərliyə risklərin idarə edilməsi strategiyasını formalaşdırmağa və onun həyata keçirilməsi üçün bir sistem yaratmağa kömək edir.

Bankın işlədiyi mühitin dəyişkənlik dərəcəsi nə qədər yüksəkdirsə, onun həyata keçirdiyi əməliyyatlarının riskli olması da o qədər yüksəkdir. Deməli, bank mühitinin dəyişkənlik dərəcəsi onun həyata keçirdiyi əməliyyatın riskli olması ilə düz mütənasibdir. Risklərin idarə edilməsi sistemlərinə daha yüksək tələblər qoyulur.

Bank nəzarətçiləri tərəfindən riskin idarə edilməsinə ən çox yayılmış yanaşma kredit təşkilatları üçün standart və hədlərin müəyyən edilməsidir. Risk qiymətləndirmə standartlarının inkişaf etmiş bir sistemi AMB Təlimatlarında yer almışdır. Mərkəzi banklar tərəfindən istifadə edilən risklərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsinin digər üsulu yerlərdə yoxlamalar zamanı bank nümayəndələri

tərəfindən cavablandırılan sual kitabçalarının tərtib olunması üsuludur.

Bunlar ödəmə qabiliyyəti, likvidlik və müəyyən dərəcədə kredit riskinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Faiz dərəcələrində dəyişiklik riski kimi bəzi digər əsas risk növlərinin qiymətləndirilməsi bu sənəddə əks olunmur. Bununla birlikdə həm müəyyən edilmiş risk növünün, həm də digər maliyyə risklərinin daha ətraflı təhlilinə imkan verən müəyyən məlumatlar mövcuddur.

Eyni zamanda, mərkəzi bankların kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət üzrə risk qiymətləndirməsinə yanaşmalarını da nəzərə almaq lazımdır. Buna görə də onların istifadə etdikləri təhlil usulları ilk növbədə bu məqsədə çatmağa yönəlmişdir və kredit təşkilatlarının rəhbərliyi öz daxili bank təhlili üsullarını və risklərin idarə edilməsi sistemlərini yaratmağa alternativ ola bilməzlər.

9. BANK RİSKLƏRİNİN BEYNƏLXALQ TƏNZİMLƏNMƏSİ

9.1. Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı

Uzun müddətdir ki, bank tənzimlənməsi milli xüsusiyyətlərə əsaslanır. Hökumətlər və onların müfəviq orqanları (tənzimləyiciləri) ölkənin ehtiyaclarına uyğun olaraq bank nəzarəti qaydaları və təlimatları hazırlamışlar. Tənzimləmə ölkələr arasında xeyli dəyişmişdir. Bazel I Sazişinin qəbul edildiyi 1988-ci ilə qədər beynəlxalq bank qaydaları formalaşmamışdır. İndi artıq həm Bazel I, həm Bazel II, həm də Bazel III beynəlxalq bank əməliyyatları və eləcə də risklərin idarə edilməsi ilə bağlı müəyyənləşdirilmiş qaydalar mövcuddur.

1930-cu ildə İsveçrənin Bazel şəhərində qurulan Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BHB) mərkəzi bankların beynəlxalq əməkdaşlığı üçün əsas mərkəz hesab olunur. BHB aşağıdakı qaydalar üzrə fəaliyyət göstərir:

- Mərkəzi banklar və beynəlxalq maliyyə birliyi tərəfindən siyasi mübahisələri və təhlili asanlaşdırmaq üçün forum;
- İqtisadi və Valyuta Tədqiqatları Mərkəzi;
- Mərkəzi bankların maliyyə əməliyyatlarında əsas tərəfdaşlıq;
- Beynəlxalq maliyyə əməliyyatları ilə əlaqəli agent və ya qəyyumluq.

II Dünya müharibəsindən sonra BHB əvvəlcə beynəlxalq valyuta məzənnəsi sistemini tətbiq etmək və qorumaq, sonra da idarə etməklə banklar arasındakı əməkdaşlığa yönəlik fəaliyyət göstərməyə başladı. BHB həmişə mərkəzi bank icması üçün “ənənəvi” bank funksiyalarını (qızıl və valyuta əməliyyatları) yerinə yetirmiş, qəyyumluq və agentlik funksiyalarını həyata keçirmişdir. BHB lazım olduqda beynəlxalq pul sistemini dəstəkləmək üçün təcili maliyyəni də təmin və ya təşkil etmişdir.

Herstatt Bankının (Almanca Bankhaus Herstatt) çöküşü və onun beynəlxalq maliyyə bazarlarına, xüsusən də valyuta bazarına təsiri, dünyadakı beynəlxalq banklar arasındakı sıx qarşılıqlı əlaqəni genişləndirdi. Herstatt Bankı, valyuta bazarında fəaliyyət göstərən orta ölçülü bir Qərbi Almaniya bankı idi. Xeyli müddət idi ki, valyuta bazarı nisbətən kiçik və sabit bir bazar olsa da, lakin 1973-cü ildən sonra o, kəskin şəkildə dəyişdi.

1974-cü ildə alman nəzarət orqanları bank lisenziyasını ləğv etdikdən sonra Herstatt bankı çökdü. Təəssüf ki, nəzarət orqanları bankın fəaliyyətinin dayandırılması üçün müəssisənin bağlanmasına qədər gözləmədilər, ancaq Almaniyada nahar vaxtı əməliyyat keçirdilər. Onların coğrafi mövqelərindən asılı olaraq vaxtları fərqli idi. Herstatt Bankı xarici valyuta alqı-satqısı ilə məşğul olurdu, burada adətən xarici valyuta, əsasən Alman markasını alıb-satırdı, adətə uyğun olaraq, Herstatt Bank tərəfdaşları, səhər yerli vaxtla,

Nyu-Yorkdan altı saat əvvəl banka xarici valyuta ödəmişdilər. Mübadilə əməliyyatları Herstatt tərəfindən idarə olunurdu. Almaniyada tənzimləyici orqan tərəfindən bank bağlandıqda, Nyu Yorkdakı (ABŞ) banklar hələ nahar vaxtı və ya günorta saatlarında açıq deyildi. Şəhər Frankfurtdakı Herstatt bankına ödəniş edən qarşı tərəflər günortadan sonra Nyu York hesablarına xarici valyutaları müqabilində vəsait alacaqlarını gözlədiyi bir vaxtda, Herstatt Bankı Frankfurt vaxtı ilə nahar zamanı bağlandı və Amerikan bankı Herstatfs, Herstattın bağlandığını bilərək, sonradan ana bank adından bütün ABŞ dolları ilə ödəmələrini dayandırdı. Eyni gün Nyu York bazarları açıldığından, Herstatfs müştəriləri mübadilə fondlarına çatma bilmədilər. Qlobal ödəniş və hesablaşma sisteminə çox təsir edən bir zəncirvari reaksiya meydana gəldi. Herstatfs bankının bağlanması sonrakı üç gündə banklar arasında ödəmə və hesablaşma məqsədləri üçün köçürülmüş vəsaitlərin ümumi həcmi təxminən 60 % azaldı. O vaxtdan bəri, hesablanmış riskə ümumiyyətlə, “Herstatt riski” deyilir.

Herstatt Bankının iflasından sonra inkişaf etmiş BHB üzvü olan ölkələrdə mərkəzi bankın rəhbərləri “Bazel Komitəsi” adlandırılan Bank Nəzarəti üzrə Bazel Komitəsini qurdular. Komitənin məqsədi beynəlxalq bankların fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək idi. Qeyd olunduğu kimi, Herstatt Bankının çökməsi beynəlxalq ödəmələr, xüsusilə valyuta əməliyyatları aparan banklar üçün ciddi problemlər yaratdı. Belə bir hadisənin

təkrarlanma ehtimalını azaltmaq üçün Bazel Komitəsi beynəlxalq bank nəzarətini gücləndirməyə qərar verdi.

BHB, Bazeldə Bazel Komitəsinin katibliyi üçün binalar təmin edir, katibliyə üzv olan qurumlardan az sayda təcrübəli nəzarət orqanları var. Katiblik komitə və alt komitələrə inzibati yardım göstərir və eyni zamanda bütün ölkələrdə nəzarət orqanlarına rəhbərlik edir.

9.2. Bazel Komitəsi

Bazel Komitəsi, üzv ölkələr arasında bank nəzarəti ilə əlaqəli tənzimləyici əməkdaşlıq üçün bir forumdur. Komitənin üzvləri mərkəzi bankların nümayəndələri və bank nəzarətçiləridir. Onlar qlobal bir nəzarət orqanı deyil: həm komitənin hesabatları, həm də tövsiyələri etibarsızdır. Bunun əvəzinə, komitə Bazel Sazişləri kimi ümumi bank nəzarəti standartlarını, eləcə də, həm banklar, həm də tənzimləyicilər üçün təlimatları hazırlayır və ən yaxşı təcrübə hesabatlarını tövsiyə edir.

Komitə beynəlxalq banklar üçün bank tənzimləməsinə və nəzarətinə dair ümumi yanaşmaların inkişafını təşviq edir. Üzv ölkələrin nəzarət yanaşmalarını makro səviyyədə idarə etməyə çalışmadan tənzimləyici addımlar atmağı hədəfləyir. Komitənin işinin ümumi məqsədi beynəlxalq nəzarətdəki boşluqları iki əsas prinsipə uyğun olaraq aradan qaldırmaq idi:

- Hər bir beynəlxalq bank nəzarətə tabe olmalıdır.
- Tələblərə uyğunluğu təmin etmək üçün nəzarət kifayət qədər əsaslı olmalıdır.

Bu məqsədlə, komitə 1975-ci ildən bəri beynəlxalq bankların tənzimləmə tələblərinin və bank nəzarəti keyfiyyətinin anlaşılməsini yaxşılaşdırmağa yönəlmiş bir sıra hər-tərəfli sənədlər hazırlamışdır. Bu yaxınlarda, Avropa İttifaqı (Aİ) daxili qanun və ya bank nəzarəti mənbəyi kimi çıxış etdi. Aİ daxili bank və maliyyə nəzarəti qanunvericiliyi üçün əsas olaraq dəyişdirilmədən Bazel II-ni (aşağıda daha ətraflı təsvir olunur) qəbul etmişdir. Bu, getdikcə daha çox G-10 və Aİ ölkələrinin Bazel II Sazişini milli və beynəlxalq banklar üçün müvafiq bank qanun və qaydalarına uyğun olaraq qəbul etmələrini təmin etdi. 2009-cu ilin dekabr ayında Bazel Komitəsi, bankların etibarlılığını qiymətləndirmək üçün yeni Bazel III beynəlxalq standartlarını Komitənin “Bazel II Mexanizminin Təkmilləşdirilməsi və Bazel II Bazar Risk Mexanizminin Yenidən İnkişaf etdirilməsi” sənədində göstərilən qayda və tələblərin ilkin versiyasını müzakirəyə təqdim etdi.

Bazel III Sazişininə uyğun olaraq kapital müqavilələrində təklif olunan dəyişikliklərin mahiyyəti bank kapitalının keyfiyyətini, şəffaflığını və strukturunu yaxşılaşdırmaq, risklərin kapital əhatə dairəsini gücləndirmək və kapital buferlərinin yaradılması tədbirlərini stimullaşdırmaqdır. Xüsusilə, adi səhmlər və bölüşdürülməmiş mənfəət birinci də-

rəcəli kapitalın üstünlük təşkil edən formasına çevrilməlidir. Eyni zamanda ikinci dərəcəli kapital alətləri uyğunlaşdırılmalı və bu xüsusda bank fəaliyyətinin çevik dövryyə-sini azaltmaq üçün tədbirlər görülməlidir.

Bazel Qaydalarının fərqli versiyalarının başa düşülmə-sində və istifadəsində bəzi mübahisələr və yanlışlar möv-cuddur. Bazel Sazişinin yeni “versiyalarının” əvvəlkilərini ləğv etdiyinə dair geniş yayılmış inam əslində doğru deyil. Bazel II və Bazel III, 1988-ci il Sərmayə Sazişinə əlavələr edilmişdir, buna görə hər bir təzə sənəd yenilənir və əvvəl-kilərini ləğv etmir. Bu səbəbdən Bazel III qəbul edildikdən sonra Bazel II – Komponent 2 (Pilar 2) (Yoxlama nəzarəti) və Komponent 3 (Pillar3) (Bazar intizamı) zamanı tətbiq olunan bütün tələblər əhəmiyyətini itirmir və qüvvədə qalır.

Tətbiq edilmiş yeni qaydalar Bazel Komitəsinə üzv olan və ya onun tələblərinə uyğun olduğunu rəsmən elan etmiş ən azı 27 ölkədə bank fəaliyyətinin tənzimlənməsinə yönəlmiş və 2013-2019-cu illər ərzində tədricən mərhələ-lərlə həyata keçirilmişdir.

9.3. Bazel Sazişi I

Bazel Komitəsi beynəlxalq bank sisteminin zərbələrə qarşı davamlılığını gücləndirmək üçün ən vacib ehtiyacı qəbul etdi. Komitə, eyni zamanda milli kapital tələblərini standartlaşdıraraq oyun şəraitini bərabərləşdirməyə çalışdı. Daha aşağı kapital tələbi və ya daha yüksək leveric, bankın

öz kreditlərini maliyyələşdirmək üçün daha çox vəsaitdən istifadə edə bilməsi deməkdir ki, bu da vəsaitlərin maya dəyərini aşağı salır və mənfəəti artırır. O vaxt Yaponiyada olan beynəlxalq banklardan digər ölkələrdə qeydiyyatdan keçmiş banklara nisbətən daha az kapital saxlamaq məcburiyyətində qalmışdı, ya da daha çox *leveric* işləməsinə icazə verilirdi ki, bu da yapon banklarına rəqabət üstünlüyü verirdi. 1987-ci ilin dekabrında komitə, təklif olunan kapital ölçmə sistemini dəstəkləyən bir məsləhət işi yayımladı. Bu sənəd sadəcə Bazel I Sazişi adlanırdı. O, 1988-ci ilin iyul ayında Mərkəzi Bankların rəhbərliyi tərəfindən G-10, İspaniya və Lüksemburq banklarına göndərildi.

Kapital ölçmə sistemi, aktivlərin riskliliyindən asılı olaraq kapitalın qiymətləndirilməsi üçün ümumi bir əsasın həyata keçirilməsini təmin etmişdir.

Müqavilə bankların bütün aktivlər üzrə risk səviyyələrini daha yaxşı qiymətləndirməsinə kömək edən bir sistem təqdim etdi. Bu sistem hər bir aktiv sinif ilə əlaqəli qəbul edilən nisbi kredit riskinə əsaslanaraq risk ağırlıqlarını müəyyənləşdirdi. Məqsəd, fərqli bank növlərini və sahib olduqları müxtəlif növ aktivləri müqayisə etmək üçün risk müəyyənləşdirmə sistemi yaratmaq idi. Risk ağırlığında balans hesabatı tərtib etmək üçün hər bir alət, kredit və ya borc, qəbul edilən kredit riskinə əsasən dörd geniş kateqoriyaya bölünür (bax: cədvəl 9.1).

Cədvəl 9.1

Müəyyən kreditlərlə əlaqəli risk çəkisi

Kateqoriya	Nümunələri	Risk çəkisi
1	İƏİT ¹ ölkələrinin hökumətlərinə pul, kreditlər	0 %
2	İƏİT ölkələrindəki banklara kreditlər	20 %
3	Ev ipotekası	50 %
4	Korporativ kreditlər, istehlak kreditləri	100 %

Təcrübədə bankların fərqli xüsusiyyətlərə sahib bir çox fərqli aktivləri vardır. İstifadə olunan həqiqi çəkilər Sazişin prinsiplərinə və bank nəzarətçisinin mülahizəsinə görə dəyişə bilər. Bu sistem banklara bütün aktivlərinə baxmağı, hər birini təsnif etməyi və sonra ümumi risk ölçülmüş aktivlərini (RÖA) (ingiliscə risk-weighted asset (RWA)) hər bir aktivin mütləq dəyərinin cəmi və çəkisi kimi hesablamağa imkan verdi. Risk ölçülən aktivlərə bankın balansında yazılmış bankın kreditləri və qiymətli kağızları, habelə bankın balansında əks olunmayan bəzi öhdəliklər daxildir. Məsələn, balansarxası maddələr, maliyyə törəmələri, gözləməli akkreditivlər və bankı maliyyə riskinə məruz qala biləcək digər şərti öhdəliklərdən ibarət olacaqdır. Bazel Komitəsi kapitalla bir bank üçün məqbul

¹ İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı – demokratik hökumət və bazar iqtisadiyyatı olan 30 inkişaf etmiş ölkələrin təşkilatı.

kapitalın üstünlük verilən elementi kimi baxır. Bununla birlikdə, tənzimləyici kapital məqsədləri üçün əksər banklar ikiqat kapitalla sahib ola bilər:

- birinci səviyyə, əsas kapital, ilk növbədə bankın öz kapitalıdır;
- ikinci dərəcəli əlavə kapital, əsasən ehtiyatları, habelə hibrid kapital alətlərini və subordinasiya borcunu əhatə edir.

II dərəcəli kapital ümumi tənzimləmə kapitalının 50%-i ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Nəhayət, Saziş, həmçinin risk dərəcəsində qiymətləndirilmiş aktivlərin tənzimləyici kapitalla nisbəti üçün minimum 8 %-lik kapital tələbini müəyyənləşdirdi. Risklə ölçülən aktivlərin (RÖA) bankın tənzimləmə kapitalına nisbətinə kapital əmsalı və ya kapital standartı deyilir. Səviyyə 1 kapitalı ümumiyyətlə, bankın öz kapitalıdır. Bəzi düzəlişlərlə 1-ci və 2-ci səviyyələrin kapitalı ümumi tənzimləmə kapitalına bərabərdir. Minimum 8 % kapital standartı 1993-cü ilin sonuna qədər tətbiq edilməli idi. Kapital adekvatlığı, qurumun bu əmsalın minimum kapital standartına cavab verdikdə və ya ondan artıq olduqda əldə edilir.

Bazel I Sazişi, bankın risklərini bankın öz kapitalına bağlayan ilk beynəlxalq tənzimləmə təşəbbüsü idi. Ötən illər ərzində həm tənzimləyicilər, həm də iqtisadçılar ehtiyatla idarə olunan bankların daha yüksək kapital nisbətlərinə, daha az riskə və daha az itkiyə sahib olduqlarını aşkarladılar. Bir bank nə qədər çox kapitalla malikdirsə, potensial zərərləri udmaq üçün də o qədər çox imkana sahib olur.

Saziş, tətbiq olunduqdan sonra bank işi kəskin şəkildə dəyişdi. Bankların işlərini necə aparacaqları mövzusunda daha çox öz müqəddəratlarını təyin etmələrinə imkan verən digər tənzimləmə dəyişiklikləri sayəsində banklar geniş mənzilli maliyyə xidmətləri təminatçılarına çevrildilər. Banklardakı ticarət fəaliyyətləri daha əhəmiyyətli hala gəldiyindən, Bazel Komitəsi 1996-cı ildə rəsmi olaraq Bazar Riskləri haqqında “Bazar risklərini nəzərə almaq üçün Kapital Sazişinə Dəyişiklik” adlı əsasnamə işləyib hazırladı. Dəyişiklik bankların mövqelərinin müxtəlif satıla bilən maliyyə aktivləri - xarici valyuta, borc qiymətli kağızları, səhmlər, əmtəələr və derivativlər üzərində təsirlərinə yönəlmişdir.

İstiqrazlar, səhmlər, xarici valyutalar və mallardakı ticarət mövqeləri ilə əlaqəli risklər kredit riski hesablamalarından ayrılmış və yeni bir risk kateqoriyasına - bazar riskinə aid edilmişdir. Dəyişiklik banklara bank nəzarətçiləri tərəfindən təsdiq olunmaq şərti ilə bazar risklərini ölçmək üçün öz sistemlərindən istifadə etməyə icazə verdi (bu riskin qarşılınması üçün tələb olunan kapital qismən modellərinin bir bankın bazar riskini ölçməkdə təsirli olmasından asılı idi). Dəyişiklik bankların bazar riski müqabilində kapital tələblərini ölçmək üçün xüsusilə (Value-at-Risk), olan modellərdən istifadə etməsinə icazə verdi. O dövrdə (Value-at-Risk), riski ölçmək üçün yeni bir metodologiya idi və o zamandan bəri maliyyə risklərinin idarə edilməsinin özülü olmuşdur.

Daha sonra bazar riskində *Dəyişiklik* Bazel Sazişinə daxil edilmişdir.

9.4. Bazel Sazişi II

1999-cu ildə Komitə, 1988-ci il Sazişinin əvəzinə yeni bir kapital strukturunun təklifini verdi. Yeni müqavilə kapital tələblərinin bankın daşdığı real risklərlə daha sıx əlaqələndirilməsini təklif etdi. Həm də bankların minimum kapital tələblərini hesablayarkən nəzərə aldığı riskləri genişləndirməyi hədəfləyir. Yeni müqavilə, eyni zamanda bankların əməliyyatlarında və işlərində fərqli müxtəlifliklərini nəzərə alan yanaşmalar da təklif edirdi. Ən əsası, bankları bank sistemindəki sistemli olmayan riski azaldan daha inkişaf etmiş daxili risk idarəetmə sistemləri inkişaf etdirməyə təşviq etməyə çalışırdı. Tənzimləyicilik baxımından, yeni müqavilə bank nəzarətçilərinə ayrı-ayrı banklardakı çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün genişləndirilmiş səlahiyyətlər təqdim etmişdir.

2004-cü ildə uzun məsləhətləşmələrdən sonra yeni bir kapital konsepsiyası - Bazel II təqdim edildi. O, üç dayaqdan ibarət idi:

Komponent 1 (Pillar 1) – 1988-ci il Sazişində müəyyənləşdirilmiş standart qaydalarını yaxşılaşdırmaq üçün hazırlanmış minimum kapital tələblərini müəyyənləşdirir. Bu minimum tənzimləyici kapital tələbləri bir bankın üzləşdiyi üç əsas risk növünü əks etdirməlidir: əməliyyat, kredit və bazar. Bazel II Sazişi Bazel I Sazişindəki bəzi özbaşınalıqları və çatışmazlığı aradan qaldırır. Komponent 1-ə əsasən,

banklar minimum tənzimləmə kapital ehtiyaclarını hesablamaq üçün bəzi müxtəlif mürəkkəb alternativlər arasından seçim edə bilirlər. Bazeli II, əməliyyat riskinin idarə edilməsində tənzimləyici kapital təyin etmək üçün ilk cəhdləri də təmsil edir.

Komponent 2 (Pillar 2) - Ehtiyatlı nəzarət prosesi quraraq Komponent 1-i tamamlayır və gücləndirir. O, Komponent 1-in bütün risklərini əhatə edir və ona bəzi digər məqamları əlavə edir:

- bankın iqtisadi kapital həcmi, müəssisənin birinci komponentin risklərinin ödənməsi və müəssisəni böhrandan çıxılması üçün lazım olan kapital miqdarının hesablanması;
- daxili və xarici nəzarəti təmin etmək üçün bank daxilində bir idarəetmə strukturunun yaradılması, nəzarət şurası və ali rəhbərlik;
- nəzarətçinin bankın risk profili səviyyəsini və bankın bu səviyyəni təyin etmək üçün istifadə etdiyi prosesləri qiymətləndirməsi.

Komponent 3 (Pillar 3) - Bazar intizamından səmərəli istifadəni artırmaq və sağlam bank təcrübələrini təşviq etmək üçün bir təsir vasitəsi kimi təsvir edir. Bazar intizamı, bir bankın maliyyə vəziyyəti haqqında məlumatların əmələgətirlərə və digər maraqlı tərəflərə bankın vəziyyətini qiymətləndirməsinə imkan verən səviyyədə açıqlanmasıdır. Bu, bankın və onun fəaliyyətinin şəffaflığına aiddir. Açıqlama və şəffaflıq, bir bankın və ya hər hansı bir şirkətin öz

aktivlərini, öhdəliklərini və ya daxili fəaliyyətlərini açıqlama dərəcəsidir. Açıqlama bazara - digər banklara, əmanətçilərə və borcalanlara bankın ümumi risk mövqeyini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir və eləcə də bankın qarşı tərəflərinə uyğun qiymət və iş aparmaq imkanını da verir.

Bu üç sütun qlobal maliyyə sisteminin təhlükəsizliyini və möhkəmliyini artıran bir yanaşmada bir-birini gücləndirmək məqsədi daşıyır. Hərtərəfli tənzimləmə bazasının iki əsas məqsədi vardır:

- kapital tənzimlənməsinin əsas riskləri əks etdirməsi və onun necə yaxşılaşdırılması;
- baş verən maliyyə yeniliklərinin nəticələrinin aradan qaldırılması.

Bir ölkə Bazel Sazişini bank tənzimləmə və nəzarət sisteminə daxil etdikdə bunu mövcud qanun və qaydalara əsasən uyğunlaşdıraraq etməlidir. 10-cu Qrupun əksər üzvləri (G-10), bəzi milli dəyişikliklər və dəyişikliklərlə tələbləri müvafiq milli qanun və ya qaydalarına daxil edərək, “Müqavilə”ni qəbul etdilər. Bazel Komitəsi yeni Sazişi hazırlamaq üçün Avropa İttifaqı ilə sıx əməkdaşlıq etdi. Nəticədə, Bazel Capital II Sazişi Aİ tənzimləmə bazasının əsas tarifi oldu və Aİ Kapital Tələbləri Direktivi (KTD), digər direktivlər vasitəsilə bütün Aİ ölkələrində tətbiq edildi. Avropa İttifaqı KTD-ni Aİ-nın bir qanunverici prosesi kimi qəbul etmişdir. Bazel II tətbiq olunmasını təmin etmək üçün yeni bir bank - Avropa Bank Nəzarətçiləri Komitəsi (ABNK) yaradıldı.

Maliyyə Sabitliyi İnstitutu (MSİ) tərəfindən aparılan bir araşdırmada Afrika, Asiya, Karib dənizi ölkələri, Latin Amerikas, Orta Şərq və Avrasiya (Aİ-dən başqa) 115 ölkədən, ölkələrin böyük əksəriyyətinin Bazel II-nin bəzi hissələrini həyata keçirməyi planlaşdırdıqları aşkar edilmişdir. Əlbəttə ki, ayrı-ayrı ölkələrin bu razılaşmaları həyata keçirmək üçün fərqli yanaşmaları olacaqdır. Bazel II-nin ölkədə tətbiq edilməsi qərarı aşağıdakılar da daxil olmaqla bir neçə amildən irəli gəlir:

- riskə əsaslanan kapitaldan istifadə edən bankların nisbi müvəffəqiyyəti;
- dünyanın bir çox bank nəzarətçilərinin risk qiymətləndirilməsinə doğru keçmək istəyi;
- bir çox ölkənin bank sisteminin nüfuzunu yaxşılaşdırmaq istəyi.

Müxtəlif ölkələrdə bank sektorunun fərqli strukturları və onların iş fəaliyyətlərini tənzimləyən xüsusi qaydalar mövcuddur. Bazel II Sazişi qəbul edən ölkələrdəki milli bank tənzimləyicilərinə və nəzarətçilərinə təklifləri həyata keçirərkən qəbul etməyi planlaşdırdıqları bəzi Bazel təriflərini, yanaşmalarını və hədlərini fərdiləşdirməyə imkan verərək bu ölkəyə xas olan fərqləri aradan qaldırır. Ölkə tərəfindən qərar veriləcək qaydalar və qaydaların icrası daxili bazarın təcrübəsinə əsaslanmalı və Bazel II Sazişinin məqsədləri və onun prinsipləri ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

9.5. Bazel Sazişi III

Bazel III Sazişinin əsas yeniliyi, yalnız səhmlər və bölüşdürülməmiş mənfəət daxil edilməsinin tövsiyə olunduğu birinci səviyyəli kapital (Tier 1) formasına olan tələblərin əhəmiyyətli dərəcədə artması idi. Birinci səviyyəli kapital nisbəti 4 %-dən 6 %-ə qədər artmalıdır. Bu, o deməkdir ki, digər birinci səviyyəli kapital alətləri təxirə salınmış vergi aktivləridir, digər maliyyə şirkətlərinə qoyulan sərmayələr isə (*additional going concern capital*) ümumi birinci səviyyəli kapitalın 1,5 %-ə qədər ola bilər.

Yeni kapital buferi ilə minimum kapital tələbi 8 % səviyyəsində qalır. Üstəlik, ümumi kapitalda birinci dərəcəli kapitalın (əsas kapitalın) ölçüsü 6 %, ikinci dərəcəli kapitalın (Tier 2) əlavə kapital isə 2 %-dən çox olmamalıdır. Beləliklə, kapital strukturunda vurğu dəyişir. Bazel III Sazişinə görə, əsas kapital əlavə kapitalın üç qatından (Bazel tələblərinə görə müstəsna hal kimi bazar risklərindən sığortalanmaq üçün istifadə olunan 3-cü dərəcəli kapital) çox olmalıdır. Beləliklə, bazar riskindən sığortalanmaq üçün banklar kredit və əməliyyat riski sığortası tələblərini ödəmək üçün istifadə olunan kapital keyfiyyətinə bənzər bir kompozisiya keyfiyyəti kapitalına sahib olacaqlar. Bu, bazar riski sığortası tələblərini ödəmək üçün istifadə olunan eyni yüksək keyfiyyətli kapitalı, eləcə də kredit və əməliyyat riski sığortası tələblərini ödəmək üçün istifadə olunan kapitalı təmin edəcəkdir.

Bazel Komitəsinin yenilənmiş tələbləri, artım nisbətinin yeni bir ölçüsünü - bankın borc vəsaitlərinin özünə nisbətini 3 % səviyyəsində quraraq bankların həddindən artıq risklərdən məhdudlaşdırılmasını təmin edir. Yeni standart çərçivə, risklə tənzimlənmiş kapital nisbətlərini tamamlamalı olan beynəlxalq səviyyədə uyğunlaşdırılmış bir leveric nisbətini ehtiva edir. Leveric Bazel Komitəsinin mütləq bir yeniliyidir. Bu rəqəm əvvəllər heç bir Sərmayə Sazişinin bir hissəsi kimi qəbul edilməmişdir.

Bank kapitalının adekvatlığını dəstəkləmək üçün, Bazel III kapital buferi və əks-tsiklik kapital buferlərinin tətbiq edilməsini təmin edir.

Bu göstəricinin tətbiq edilməsində məqsəd bankların əhəmiyyətli iqtisadi tənəzzüllər zamanı kapital səviyyələrini saxlamalarını təmin etmək və bu dövrlərdə dividend ödənişləri səviyyəsini tənzimləməkdir. Bütün banklar üçün səhmdar (fərdi) kapitalı səviyyəsinə minimum tələb qoyulmuş - risk ölçülmüş aktivlərin xüsusi çəkisi 4,5 %-i təşkil etmişdir. Banklar fəaliyyətlərini “müəyyən edilmiş həddə” apararlarsa, çətin anlarda kapital adekvatlığı dərhal itiriləcəkdir. Bunun qarşısını almaq üçün sözdə “kapitalın qorunması buferi” tətbiq olunur. Stress və ya böhran şəraitində öz kapitalında azalma olunarsa, kapital buferi daxilində, bu, baş vermir.

Buferin yaradılması mənbəyi, minimum kapital səviyyəsinin formalaşma mənbəyi ilə üst-üstə düşür. Bu, ən eti-

barlı və daimi kapital forması kimi bütün zəruri ayırmalardan sonra (Bazel I-in tələblərinə əsasən, qudvil çıxılır) nizamnamə kapitalıdır. Bufer ölçüsü risk ölçülmüş aktivlərin (RÖA) 2,5 %-i səviyyəsində təyin edilmişdir. Böhran dövründə bank kapitalına olan təzyiqi azaldacaq kapital buferi səviyyəsinə olan tələb, indi minimum 4,5 % və 2,5 %-ə bərabərdir ki, bu da risk ölçülmüş aktivlərin (RÖA) özəl kapitalının effektiv səviyyəsinin 7 %-ni təşkil edir. Yəni, birinci səviyyəli kapitalına (Tier 1) olan tələblər hazırkı 2 %-dən üç dəfə çoxdur.

Beləliklə, iqtisadi artım dövrlərində yeni tələblər bankları kapital buferi yaratmağa təşviq edəcəkdir. Digər tərəfdən, iqtisadi aktivliyin azalması dövründə minimum tələb yerinə yetirildiyi müddətdə banklara qarşı heç bir icra tədbiri tətbiq olunmayacaqdır. Fikrimizcə, banklar qazandıqları vəsaitləri sərbəst şəkildə yönəltmək üçün dəqiq 7 % səviyyəsinə diqqət yetirəcəklər.

İqtisadi böyümə mərhələsində tənzimləyicilər hər bankdan tənzimləmə minimumundan yuxarı kapital yaratmağı tələb edəcəklər. Beləliklə, banklar qəzənlənən itkilər modeli əsasında əlavə ehtiyat kapitalına yeni yanaşma mövcud olacaqdır. “Əks-tsiklik” ehtiyatın həcmnin bankların həcmindən asılı olaraq kapitalın 2,5 %-i olacağı ehtimal olunur. Bu səbəbdən, əslində, yeni tələblərə görə banklar tənzimləyici kapitalın risk ağırlığındakı aktivlərə nisbətən əvvəlki kimi 8 % deyil, 10,5 % səviyyəsində uyğunluğu

təmin etməlidir. Eyni zamanda, formal olaraq, kapital adekvatlığının minimum səviyyəsi dəyişməz olaraq qalır - risk ölçülən aktivlərin 8 %-i. Borc vermənin həddən artıq böyüməsi dövründə nəzarətçilər əks-tsiklik buferindən makropudensial tənzimləmə vasitəsi kimi istifadə edəcəklər.

Bazel III bütün kapital ayırmalarından birinci səviyyəli kapitalının (Tier 1) həyata keçirilməsini tələb edir. Bu tələb mütənasib olaraq çıxılan mövcud qaydalarla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə güclüdür (çıxılımların yarısı birinci səviyyəli kapitalından (Tier 1), yarısı ikinci səviyyəli kapitalından (Tier 2)). Xatırladaq ki, Bazel II Sazişinə görə, əsas kapitaldan çıxılımlara qüdvil, requlyativ kapitalından qoyulması sərmayaların 10 %-i və digər bankların nizamnamə kapitalına qoyulan investisiyalar daxildir. Tələbləri azaltmaq üçün beynəlxalq tənzimləyicilər azlıqların (10 %-ə qədər) digər maliyyə şirkətlərindəki paylarını və təxirə salınmış vergi aktivlərini çıxılımlar kimi təsnifləşdirilməsinə icazə vermədilər.

Bazel Sazişinə əvvəlki əlavə yalnız bankların kapital saxlamalı olduqları risklərlə əlaqəli idi: əməliyyat, kredit, bazar. Müqavilənin müəllifləri likvidlik riskini Bazel II Sazişində nəzərdən keçirilən risklər qədər vacib hesab etmədikləri üçün bu sənəd, ümumiyyətlə, müzakirə edilmədi. Dünyanın bank qurumlarının əhəmiyyətli likvidlik itkisi ilə üzləşdiyi maliyyə böhranı (2008) öz düzəlişlərini etdi. Hələlə, lakin likvid olmayan bir bankın praktik olaraq həyat-

da qalma şansının olmadığı aydın oldu. Bu səbəbdən, böhran dövründə bank sistemlərində baş verən proseslərə cavab olaraq, Bazel Komitəsi likvidlik riski üzərində nəzarəti tətbiq etməyi təklif etdi. Beləliklə, yenilənmiş Bazel Sazişi qiymətləndirmə üçün beynəlxalq bir konseptual çərçivə yaradılmasını, likvidlik riskinin standartlaşdırılması və monitorinqini təklif edir. Bazel III likvidlik riskinə nəzarət etmək üçün iki məcburi parametrlə müəyyən etmişdir: likvidliyin əhatə nisbəti və xalis sabit maliyyələşdirmə nisbəti.

Minimum likvidlik göstəricisinə əsasən bankın yaxın 30 gün ərzində mövcud olub-olmadığını qiymətləndirmək mümkündür. Yeni Bazel tələblərinə görə, bankların bir aydan az müddətə onların qısamüddətli öhdəliklərini 100 % ödəyəcək likvid aktivləri olmalıdır. Bir bank qurumunda kəskin likvidlik böhranı baş verdikdə, nəzarətçilər xalis pul çıxışlarını kompensasiya etmək üçün yüklənmədən yüksək keyfiyyətli likvid aktivlərindən istifadə etməsinə icazə verə bilirlər. Banklar bu cür icazəni aşağıdakı şərtlər daxilində ala bilirlər:

- qurumun kredit reytingində kəskin azalma olduqda;
- depozit bazasının qismən itirilməsi zamanı;
- təminatlı investisiya maliyyələşdirilməsinin itkisi baş verdikdə;
- təmin edilmiş maliyyə məhdudiyyətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə edildikdə;
- türevlər və balansarxası alətlər hesabına vəsait axınının artması zamanı.

Xalis sabit maliyyələşdirmə nisbəti uzunmüddətli sabit maliyyələşdirmə mənbələrinin mövcudluğunu xarakterizə edir və 1 il müddətinə hesablanır.

Leveric əmsalı (alınmış vəsaitlərin payı) Bazel Komitəsinin bir yeniliyidir. Bu rəqəm hələ də bir Kapital Müqaviləsi nisbəti olaraq qəbul edilməmişdir. Beynəlxalq miqyasda uyğunlaşdırılmış leveric nisbəti, risklə tənzimlənmiş kapital nisbətlərini tamamlamalıdır. Yeni bir artım nisbəti ölçüsü - 1-ci dərəcəli kapitalın həcmnin risk nisbətləri ilə ölçülmədən ümumi aktivlərə nisbətini – 3 % səviyyəsində təyin edərək, bankların həddindən artıq risklərdən məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Təcrübə göstərdiyi kimi, Bazel Komitəsinin əvvəlki qaydaları maliyyə böhranının (2008) qarşısını almaq üçün yetərli olmadı. Tədricən bərpa olunan global bank sistemi, hökumətlərin əhəmiyyətli maliyyə yardımlarına baxmayaraq, indi də ciddi struktur problemləri yaşayır. Buna görə tənzimləyicilər yeni Bazel III standartlarının tətbiq edilməsini vaxtında və əsaslandırılmış bir tədbir kimi qiymətləndirirlər. İslahat müəllifləri, böhranın təkrarlanacağı təqdirdə bankların iflasa uğramaması üçün dövlətdən kömək istəmələrinə ehtiyac olmadığını gözləyirlər. Buna görə istifadə edilə bilən əlavə ehtiyat kapitalının (buferin) formalaşması üçün xüsusi tələblər qoyulur, lakin bir müddət sonra bu, bərpa olunmalıdır. Sistemli bir böhran vəziy-

yətində banklar tənzimləmə sanksiyaları olmadan adekvatlıq nisbətinin minimum dəyərini pozaraq azalda biləcəkləri bir növ “bufer” kapitalla sahib olacaqlar. Lakin böhrandan sonra banklar bu kapitalı bərpa etməli olacaqlar.

Qlobal maliyyə cəmiyyətinə təqdim olunan yenilənmiş tələblər, əksəriyyəti tövsiyə xarakterli olan Bazel II göstəricilərindən fərqli olaraq daha sərt və məcburi idi.

Azərbaycanda maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsinə əsasən, 2025-ci ilə qədər Azərbaycan hökuməti bank sektorunu Bazel III standartlarının tələblərinə tam uyğunlaşdırmağı planlaşdırır.

Yol xəritəsində qeyd edilir ki, *kredit riski* qiymətləndirmə çərçivələrinin, qiymətləndirmə modellərinin, korporativ idarəetmə strukturlarının və risklərin idarə edilməsi proseslərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, maliyyə qurumlarının riski idarəetmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edəcəkdir. Bazel III standartlarının tətbiqi və yüksək keyfiyyətli məlumat verən kredit bürosunun olması maliyyə qurumlarına işsiz və vaxtı keçmiş kreditlər üzrə potensial zərərləri əvvəlcədən proqnozlaşdırmağa, habelə *anderrayter və monitoring* sistemini təkmilləşdirməyə imkan verəcəkdir. Nəticədə, sağlam kreditlərin bankların kredit portfelindəki payı əhəmiyyətli dərəcədə artmaqla, problemli kreditlərin payı azalacaqdır.

Sənəddə göstərilir ki, mövcud iqtisadi şərtlər bankların risklərə həssaslığını artırır və yeni risk sahələrinin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu da bankların risklərin idarəedilməsində mövcud təcrübəsinin yaxşılaşdırılmasını zəruri edir. Bunun üçün mövcud prudensial – tələblər tədricən Bazel Komitəsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə uyğunlaşdırılır.

NƏTİCƏ

İqtisadiyyatda risk, xoşagəlməz və yə təsadüfi hadisələrin baş verməsi, qeyri-müəyyənlik şəraitində səhv idarə etmə qərarlarının qəbul edilməsi səbəbindən itkilərə məruz qalma ehtimalı ilə xarakterizə olunur. Bu itkilər bankın sabitliyini poza, onun vəziyyətini pisləşdirə bilər və hətta onu müflisləşdirməyə gətirib çıxarar.

Ümumiyyətlə, zərərlər bankın fəaliyyətinə təsir göstərən xarici və daxili hadisələrdən qaynaqlanır. Xarici hadisələr, ümumiyyətlə, bankın fəaliyyətindən asılı olmadan xarakterizə olunur və bu xarici təsirlərə yalnız uyğunlaşmaq olar. Daxili hadisələr bankın öz strukturunda meydana gəlir və onlara bilavasitə təsir etmək olar. Eyni zamanda hər bir kredit təşkilatının fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, hadisələrin öz spektrini və onların yaratdığı riskləri müəyyən etmək mümkündür ki, bu da ilk baxışda spesifik risklərin mövcud olduğu şəraitdə bankın fəaliyyətinin idarə olunmasında sırf fərdi yanaşmaların formalşdırılması ehtiyacını əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

Eyni zamanda, bütün bu yanaşmalar ortaq bir hədəf ilə xarakterizə olunur: müəyyən fəaliyyət növlərinə xas olan risk səviyyələrini qiymətləndirmək və bu səviyyələri məqbul dəyərlərə endirə biləcək təsirli tədbirləri də inkişaf etdirmək lazımdır.

Lakin bu problemlərin həllində istifadə edilən üsullar

ilkin məlumatdakı qeyri-müəyyənlik dərəcəsindən asılı olaraq fərqlənir. Bütün bu üsulların istifadəsində uyğun ümumi prinsip, risk göstəricisinin təsadüfi və subyektivliyinin tanınmasıdır. Bu prinsiplər, obyektin mümkün itkilərinin təsadüfi xarakterinin bir nəticəsi kimi özünü qöstərir və onun fəaliyyəti ilə idarə olunan sistemin subyektiv münasibətini xarakterizə edir.

Zərərlərin təsadüfi xarakteri, riskin qiymətləndirilməsinə paylanma qanununun xüsusiyyəti və yə mövzusu kimi yanaşmağımızı tələb edir. Bu paylanmanın bütün xüsusiyyətlərindən birini seçmək akredit təşkilatının imkanları ilə yanaşı, idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbul edilməsi prinsipləri ilə daha uyğun olan zərərin idarə edilməsini formalaşdırır.

Mümkün itkilərin bölüşdürülməsi qanununun qurulması üçün müvafiq elm sahələrində toplanmış bütün üsullardan (ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika, analitik və ekspert üsulları, ekonometriya və s.) ilkin məlumatların uyğunluğu və etibarlılığı dərəcəsi kimi istifadə olunur.

Statistik üsullar kifayət qədər etibarlı məlumata əsasən həqiqətə uyğun nəticələrə gətirib çıxarır. İtkilərin təzahürü, qanunauyğunluqları və onları təyin edən amillərlə bağlı etibarlı fərziyyələr mütəxəssislərin bilik və təcrübəsinə, təhlilinə əsaslanır.

Mümkün zərərlər barədə ilkin məlumatların natamamlığı və etibarsızlığı, aralıq qiymətləndirmələri ilə müəyyən

edilmiş “qeyri-səlis” risk göstəricilərindən istifadənin zəruriliyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

Ümumiyyətlə, risklərin idarə edilməsi, bir kredit təşkilatının sabitliyini və təhlükəsizliyini, fəaliyyət növlərinin səmərəliliyini artırmağa, inkişaf etdirməyə yönəlmiş fəaliyyətlərdən biri kimi qəbul edilməlidir. Bu fəaliyyətin məqsədi, risklərin azaldılması üçün tədbirlərin xərcləri və eləcə də bu tədbirlərin həyata keçirilməsindən sonra qalan risklərin “qalıq” səviyyələrinin cəmi olaraq təyin olunan “risk” xərclərini azaltmaqdır. Bununla əlaqədar olaraq tədavi xərclərinin də olduğunu qeyd edirik; risklər subyektiv və təsadüfi, xərclər isə determiniza olunmuş şəkildə və obyektivdir.

Fəaliyyət növü baxımından riskə çəkilən xərcləri azaltmaq üçün, məsələn, daha obyektiv olan əməliyyat və marketinq xərclərinin azaldılması həyata keçirilir. Bank riskinin idarə olunması gəlirlər, mənfəət və digər göstəricilərin artırılması ilə ifadə olunur. Bununla yanaşı, risk idarəetmə hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi müəyyən bir spesifikasiyə əsaslanır.

Risk idarəetməsi, risk səviyyələri ilə xərcləri azaltmaq üçün görülən tədbirlər qanunauyğun qarşılıqlı əlaqəni xarakterizə edən nümunələrə əsaslanır. Bu xərclər xoşagəlməz hadisələrin başvermə ehtimalını, o cümlədən itki və onların miqdarını azaltmağa yönəldilə bilər. Konkret vəziyyətdə, bu hədəflərə müxtəlif yollarla, mümkün risk idarəetmə strategiyalarını və onları həyata keçirən fəaliyyətləri

müəyyənləşdirməklə nail olmaq olar.

Bununla birlikdə, bütün hallarda tədbirlərin effektivliyi əldə edilən nəticələrin müqayisəsi dəyərə çəkilmiş xərcləri xarakterizə edir və məsrəflərlə birlikdə risk azaldılması məbləği ilə müəyyən edilir. Həyata keçirilən tədbirin effektivliyinin tanınmasının əsas prinsipi, risk azaldılması məbləğinin yolu ilə əldə olunan dəyərdən çox olmur. Prinsip etibarı ilə bu, sırf iqtisadi yanaşmadır və o, risklərin idarə edilməsini məhdudlaşdırır.

Bankın mövcudluğunu təmin etmək, fəaliyyətini dəstəkləmək, tez-tez riskləri məqbul səviyyəyə endirmək üçün həddindən artıq xərc çəkmək lazımdır. Bankın fəaliyyətinin yüksək gəlir gətirə biləcəyi digər hallarda, spekulyativ risklər üçün səciyyəvi olan zərərçəkmə ehtimalı nəzərə alınmaya bilər.

Belə vəziyyətdə təsirli bir riskazaltma strategiyası hazırlamaq, tapşırığı risklərin azaldılması tədbirlərinin optimal tərkibini tapmaq vəzifəsi kimi formalaşdırıla bilər.

Bunun ifadəsi konkret vəzifələr daxilində obyektin fəaliyyət növündən asılı olur. Burada risklərin idarə edilməsi xərcləri adətən spekulyativ risklər zamanı istifadə olunan digər sabit xərclərlə (əməliyyat, marketinq və s.) mənfi işarəsi ilə uçota alınır.

Risk idarəetməsinin optimallaşdırılması problemini həll etmək üçün bu problemin spesifik xüsusiyyətləri və dəyişənlərin ifadə üsulları nəzərə alınmaqla bütün korpora-

tiv idarəetmə üsullarından istifadə edilə bilər. Bu tipli problemləri həll etmək üçün tipik variantlar arasında bütün xüsusi meyarlardan (birmeyarlı və çoxmeyarlı) istifadə edilir. Ayarların hər biri müəyyən yanaşmalar və həll yolu ilə xüsusi üsullarla xarakterizə olunur.

Risqlərin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsində mövcud yanaşma və üsulları bilmək, müxtəlif hüquqi-təşkilatı formalı kredit təşkilatları tərəfindən xarici və daxili təhdidləri hesablamaq xarici mühiti qeyri-sabit şəraitdə lazımı səviyyədə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə imkan yaradır .

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov H.S., Şəfizadə E.R. Ekonometrika: Dərslik. Bakı: “Bakı Biznes Universiteti”, 2019.
2. Cabbarova A.İ. Çoxölçülü statistika üsulları: Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2014.
3. Cümşüdoğ S.Q. Korporativ idarəetmə: Dərslik. Bakı: “Təhsil” NPM, 2010.
4. Cümşüdoğ S.Q., Hüseynov H.R. Statistika: Dərs vəsaiti. Bakı: “Təhsil” NPM, 2009.
5. Əhmədova H.M. Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika. Bakı: Gənclik, 2002.
6. Hüseynova A.M. Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi: Dərs vəsaiti. Bakı: “AzMİU”, 2003.
7. Kazımlı X.H. Qiymətləndirmənin əsasları: Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti”, 2008.
8. Kazımlı X.H., Quliyev İ.Q. İqtisadi risklərinin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi: Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” 2011.
9. Kazımlı X.H., Bayramov Q.S. və b. Qiymətin əmələgəlməsi: Dərslik. Bakı: “Müəllim” nəşriyatı, 2019.
10. Kazımlı X.H., Məmmədov İ.N. Təsərrüfat risklərinin idarə edilməsi: Monografiya. Bakı: “Xəzər Universitetinin Nəşriyatı”, 2019.
11. Məmmədli O.Q., Cavadov N.Ə., Cavadzadə X.N. Sosial-iqtisadi statistika: I hissə, Bakı: MBM, 2014.

12. Musayev A., Qəhrəmanov A. Ekonometrikaya giriş: Dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2011.
13. Беляев А.В. Банковские риски: проблемы учета и регулирования. М.: БСЦ–ПРЕСС, 2013.
14. Вальравен К.Д. Управление рисками в коммерческом банке: Учебное пособие. Вашингтон: Институт экономического развития Всемирного банка, 1997.
15. Васин С.М. Управление рисками на предприятии: Учебное пособие. М.: КНОРУС, 2010.
16. Грюнинг Х. Ван, Брайовович С. Анализ банковских рисков. Система оценки корпоративного управления и управления финансовым риском / Пер. с англ., д.э.н. К.Р.Тагирбекова, М.: Издательство «Весь мир», 2007.
17. Кабушкин С.Е. Управление банковским кредитным риском. М.: Новое знание. 2007.
18. Керимов А.Э. Рынок банковских услуг: теория и практика (*на примере коммерческих банков Азербайджанской Республики*), Баку: «Игтисад Университети», 2010.
19. Ковалев П.П. Банковский риск-менеджмент: Учебное пособие. М.: КУРС, НИЦ ИНФРА-М, 2017.
20. Кудрявцев А.А. Интегрированный риск-менеджмент: Учебник. М.: Экономика, 2017.
21. Мамедов И.Н. Банковские риски при ипотечном кредитовании: J. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və

- Pedaqoji Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası. Bakı: “Odlar Yurdu” nəşriyyatı, 2012, № 33, s. 59-63.
22. Мельников А.В. Риск-менеджмент: Стохастический анализ рисков в экономике финансов и страхования. М.: Изд-во Анкил, 2001.
23. Моделирование рискованных ситуаций в экономике и бизнесе: Учебное пособие / Под ред. Н.Б. Косарева. М.: Инфра-М, 2007.
24. Мурина Н.Н., Роговская А.А. Страхование дело: учебное пособие. Проектирование систем управления рисками хозяйствующих субъектов. Минск: ИВЦ Минфина, 2005.
25. Шапкин А.С., Шапкин В.А. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций: Учебное пособие, 4-е изд., М.: Дашков и К, 2009.
26. Ширенбек Х., Листер М., Кирмсе Ш., Банковский менеджмент, ориентированный на доход. Измерение доходности и риска в банковском бизнесе: Учебник / Пер. с англ. Беспалова О., Брандукова Е., Гильфанова А. М.: Олимп-Бизнес, 2019.
27. Энциклопедия финансового риск-менеджмента / Под ред. А.А. Лобанова, А.В. Чугунова. М.: Альпина, 2005.
28. Dimkoff G. Modern Risk Management and Insurance: second edition. Credo House Publishers, 2012.
29. Hull J. Risk Management and Financial Institutions: fifth edition. John Wiley & Sons, Inc, 2018.

30. Joirion P. Value at Risk. The Me Crow – Hill companies. Inc., 1997.
31. Penza P., Bansal V. Measure Market Risk with Value at Risk. John Wiley & sons, Inc. 2000.
32. Rejda G, McNamara Principles of Risk Management and Insurance: thirteenth edition. Pearson, 2017.
33. Roncalli T. Handbook of Financial Risk Management: first edition, Chapman and Hall/CRC, 2020.
34. Segal S. Corporate Value of Enterprise Risk Management. The Next Step in Business Management: first edition, Wiley, 2011.
35. Shields G. Risk Management: The Ultimate Guide to Financial Risk Management as Applied to Corporate Finance. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2018.

Elmi nəşr

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

MƏMMƏDOV İLQAR NƏRİMAN oğlu

BANKLARDA RİSK MENEJCMENTİ

Naşir: Elnarə Abbasova

Texniki redaktor: Asim Səfərov

Dizayner: İradə Əhmədova

Çapa imzalanmışdır: 29.03.2021

Kağız formatı: 60x84 1/16 Həcmi: 13 ç.v.

Sayı: 500

“Füyzat: nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur